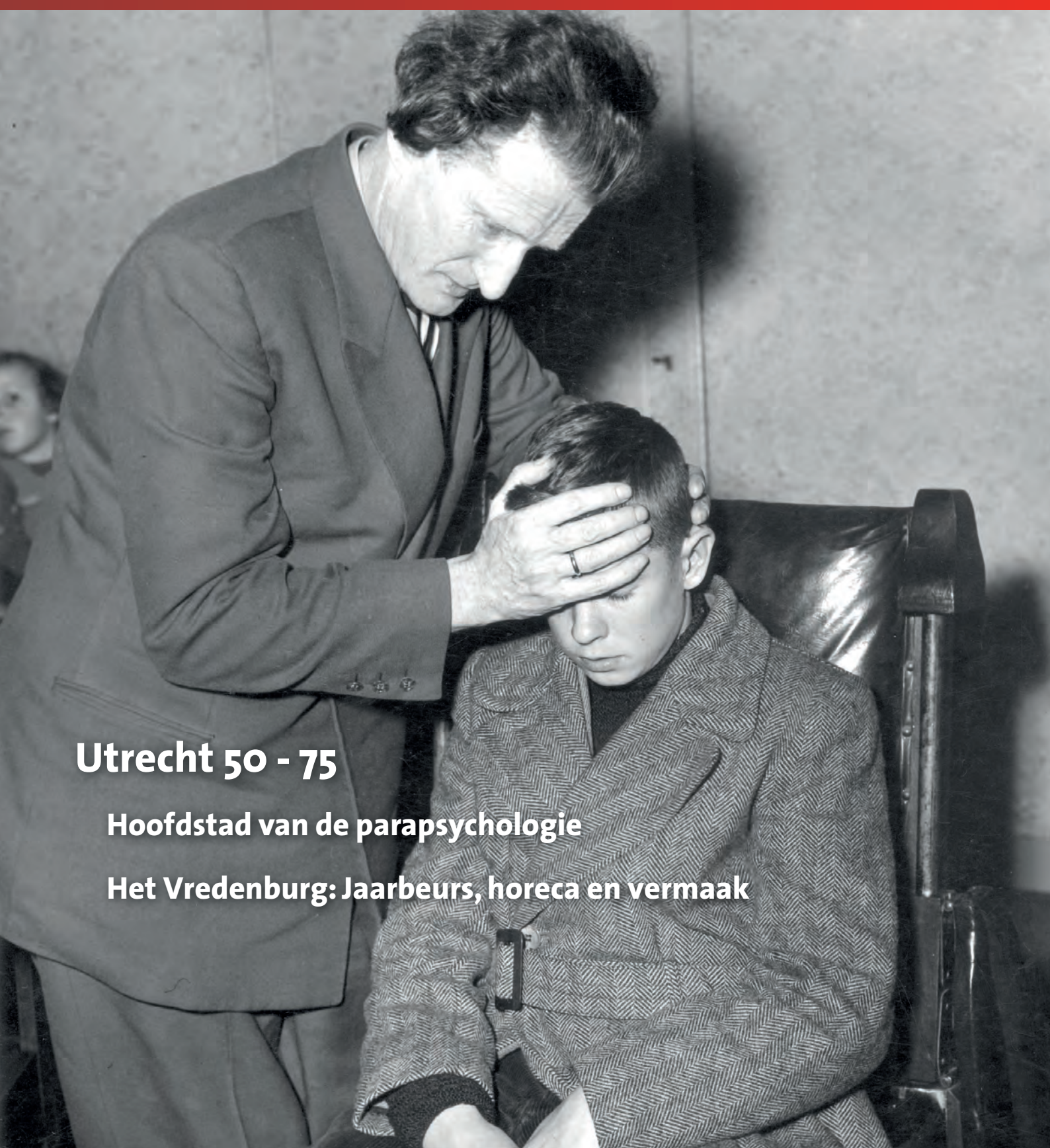

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 90^e jaargang • april 2017 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 2

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrecht 50 - 75

Hoofdstad van de parapsychologie

Het Vredenburg: Jaarbeurs, horeca en vermaak

Museum Catharijne Convent

Maria

10 februari t/m
20 augustus 2017

Sinds 1933 dienstbaar aan de Utrechtse samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

PCB

UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

BGNU

GrafiServices Service voor communicatie

Van huis uit de specialist in gedrukte communicatie, inmiddels een organisatie die het hele communicatietraject beheerst. Sterk op het gebied van gedrukte, geprinte en digitale communicatie in combinatie met mail, fulfilment, warehousing en logistiek. Met professionals die ook interim, gedetacheerd of als consultant voor u aan de slag kunnen. We zetten de lijnen uit, adviseren, organiseren, regisseren, produceren, ontzorgen. Altijd in nauwe betrokkenheid. En met maar één doel voor ogen: het realiseren van uw communicatiedoelstellingen. Pas dan zijn wij tevreden.

service voor
communicatie

gr fi se sc e s

Bezoekadres
Kanaalweg 30
3526 KM Utrecht

(030) 2 822 822
www.grafiservices.nl
info@grafiservices.nl

VAN

ZOELEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

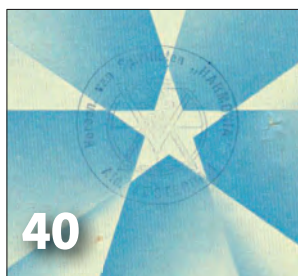
Utrecht 50 - 75

Hoe Utrecht was en veranderde in de periode 1950 - 1975 is het thema van de Culturele Zondag op 23 april aanstaande. In die 25 jaar breidden grondgebied en inwoneraantal zich uit en verrezen nieuwe wijken om groei en naoorlogse woningnood op te vangen. De zware industrie in de stad liep terug, de commerciële en niet-commerciële dienstverlening namen sterk toe. Met twee artikelen die ook in het teken staan van wederopbouw en maatschappelijke verandering sluit dit nummer aan bij het thema van de Culturele Zondag.

Vredenburg en de Jaarbeurs

In de jaren 50 had de Jaarbeurs - toen nog op het Vredenburg - ambitieuze uitbreidingsplannen. De gemeente wilde een plein dat zowel aantrekkelijk zou zijn voor Utrechters als voor jaarbeursgangers. Het nieuwe Hotel-café-restaurant „Smits” gold als voorbeeld voor de gewenste ‘typisch behaag-gezellige sfeer’.

Hoe Utrecht de geest kreeg

Op een geheel ander terrein was Utrecht in de jaren 50 al toonaangevend: als centrum van de Nederlandse parapsychologie. Met de aanstelling van Wilhelm Tenhaeff in 1953 als bijzonder hoogleraar kreeg de studie van het paranormale academische erkenning. Samen met het Utrechtse medium Gerard Croiset zorgde Tenhaeff voor veel publieke aandacht voor telepathie en aanverwante verschijnselen.

□ OMSLAG: GERARD CROISSET (1909-1980) BEHANDELT IN 1955 EEN JONGEN BIJ WIE HIJ DOOR MIDDEL VAN HANDOPLEGGING ENERGIE INSTRAALT. FOTO FRANS VAN DER WERF | NATIONAAL ARCHIEF / COLLECTIE SPAARNESTAD

32

Bettina van Santen

Het Vredenburg in de jaren vijftig en zijn aantrekkingskracht voor jaarbeursgangers

39

Signalement

40

Ingrid Kloosterman

De geest van Utrecht

Parapsychologie in de Domstad

46

Ton H.M. van Schaik

De Dames Kanunnikessen en hun Cloese 1957 - 2017

52

Marjet Douze

Een zoektocht naar gevelsteen D Fortuyn

55

Agenda

Hotel-café-restaurant „Smits” in 1953, waarschijnlijk kort voor de officiële opening.

□ FOTO C.J. VAN DER MEULEN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het Vredenburg in de jaren vijftig en zijn aantrekkingskracht voor jaarbeurgangers

Het Vredenburg was in de jaren vijftig onderwerp van stedenbouwkundige studies en discussies. De Jaarbeurs wilde uitbreiden, de gemeente wilde een aantrekkelijk plein voor Utrechters én jaarbeursklanten. Ze vroeg architect J.J.P. Oud een plan te maken voor het plein en als supervisor op te treden voor alle nieuwbouwplannen. Een daarvan betrof Hotel-café-restaurant „Smits”, bij de opening door burgemeester De Ranitz geroemd als exemplarisch voor de aantrekkingskracht van Utrecht en voor een mooi Vredenburg.

De Jaarbeurs was sinds zijn oprichting in 1916 een belangrijke partij in de stad en één waar Utrecht graag van profiteerde vanwege de grote aantallen bezoekers. De eerste beurs in 1917 maakte gebruik van paviljoens op verschillende plekken in de stad. Op het Vredenburg dienden de bestaande fruithal en de graanbeurs als tijdelijke beurshal en er kwam een houten secretariaats- (of administratie-) gebouw. Al in 1918 liet de Jaarbeurs door zijn architect de Bie Leuveling Tjeenk een toekomstplan uittekenen waarin het Vredenburg aan twee zijden afgesloten werd door hoge gebouwen. Het eerste vaste jaarbeursgebouw werd in 1920 gebouwd op de plek van de in 1919 gesloopte fruithal.¹

De gemeente omarmde het succes van de Jaarbeurs, maar voorzag terecht dat de beursgebouwen een dominante invloed zou hebben op het stadsplein. Daarom vroeg men in 1920 adviseur H.P. Berlage om een stedenbouwkundig plan voor het plein te maken waar de toekomstige uitbrei-

dingen in zouden passen.² De snelle uitbreiding van de Jaarbeurs naar drie vaste gebouwen tussen 1920 en 1938 zorgde er echter voor dat het ontwerp van Berlage nauwelijks werd gevolgd.

Ambitieuze plannen

Na de Tweede Wereldoorlog was de Utrechtse Jaarbeurs in het voorjaar van 1946 de eerste Europese beurs die weer functioneerde. Het aan-

Vredenburg met Jaarbeursgebouwen eind jaren 40.

□ ANSICHT GEBR. SIMONS | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Wat resteerde van Hotel-café-restaurant Central na het bombardement op 13 oktober 1944.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

tal bezoekers verbrak meteen alle records. De Jaarbeurs wenste nationaal én internationaal de belangrijkste beurs van Noordwest-Europa te worden. Een ambitie die veel ruimte in de stad zou vragen. Gelukkig kwam in 1946 een extra terrein beschikbaar aan de Croeselaan, maar de Jaarbeurs maakte tevens plannen voor een

vierde beursgebouw en een groot secretariaatsgebouw op het Vredenburg. De gemeente wenste dat het 'voornaamste stadsplein' meer zou zijn dan alleen een Jaarbeursplein en schakelde opnieuw een gezaghebbend architect in. Op 1 september 1949 stemde de gemeenteraad in met de voordracht van J.J.P. Oud. Hij kreeg opdracht een globaal ontwerp maken voor de inrichting van het Vredenburg en hij kreeg de supervisie over alle bouwplannen.³

Jaarbeursbezoekers op het Vredenburg, eerste helft jaren 50.

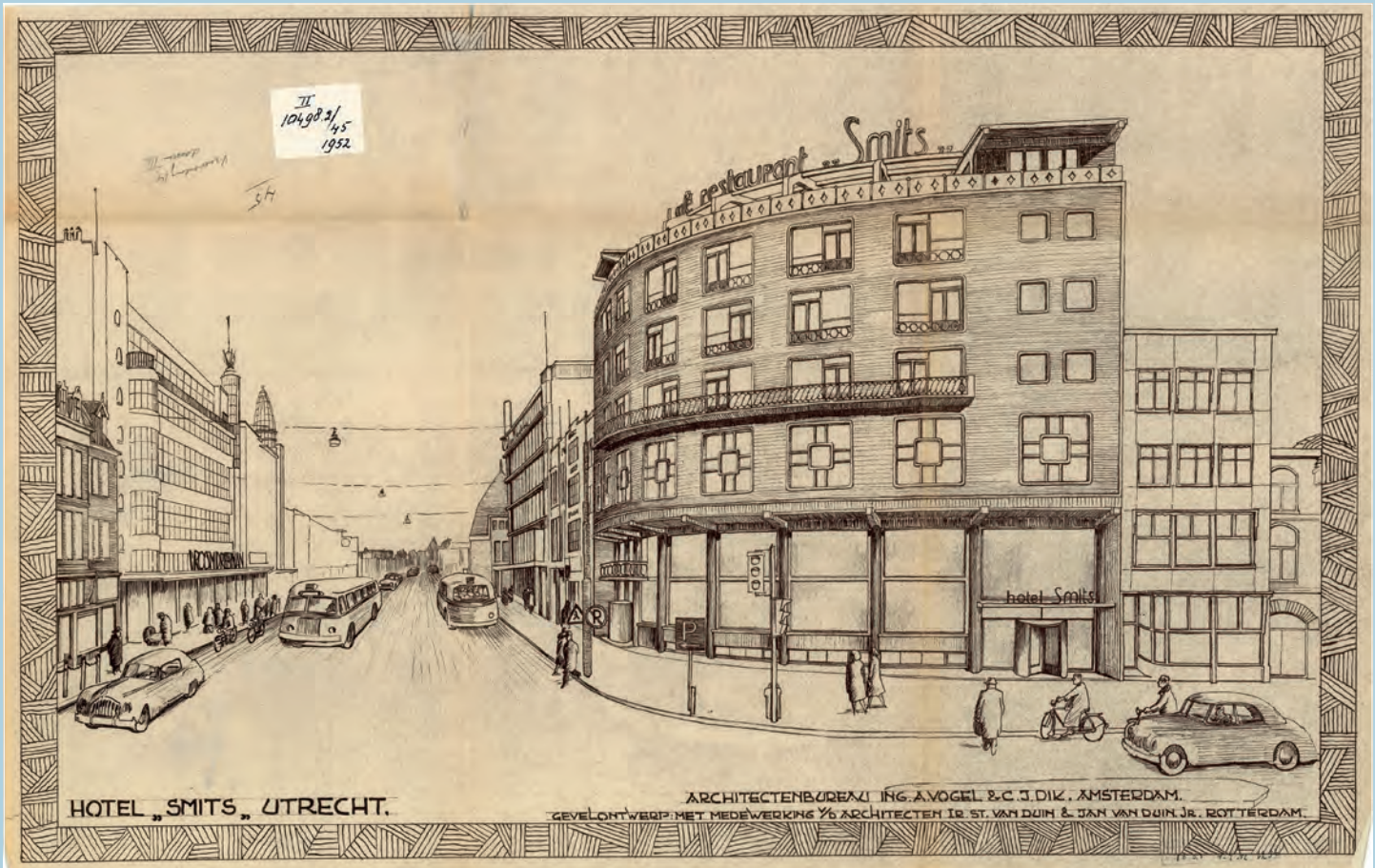
□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De gemeente was op zich niet tegen de uitbreidingsplannen van de Jaarbeurs. Integendeel: de hele stad - en zeker de middenstand - profiteerde van de (inter)nationale bezoekersstroom. Het was wel een uitdaging om de mensen ook na hun beursbezoek vast te houden in de stad, 'ondanks de grote concurrentie van het westen' (lees: Amsterdam). Daarom waren aantrekkelijke horeca, moderne uitgaansgelegenheden en goede hotels zeer welkom. Zoals Hotel-café-restaurant „Smits”.

Van Stationsplein naar Vredenburg

Albertus Antonius Smits had in 1942 Hotel Central aan het Stationsplein in Utrecht gekocht. Zijn vader - ook Albertus Antonius genaamd - was in 1919 begonnen met een restaurant aan het stationsplein in Amsterdam. Sindsdien hadden vader en zoon Smits het aantal restaurants flink uitgebreid. In Utrecht sloeg op 13 oktober 1944 het noodlot echter toe toen geallieerde vliegers een munitietrein bombardeerden die bij Utrecht Centraal stond. De directe omgeving liep daarbij flinke schade op en Hotel Central (hoek Stationsplein en Stationsstraat) werd geheel verwoest.

Eind 1944 had Smits jr. al een eerste schets voor herbouw gereed en in 1948 kwam hij met een nieuw plan voor een groter hotel-restaurant. De gemeente had echter bij het Ministerie van Wederopbouw een plan ingediend voor een nieuw stationsplein met veel ruimte voor het auto-, bus- en taxiverkeer. De bestaande rooilijn van het plein zou op sommige

plekken tot wel 50 meter teruggeleegd worden en het nog te bouwen Hotel Central stond dan in de weg. Na fikse onderhandelingen vonden gemeente en eigenaar elkaar in een uitruil van grond.⁴ Smits kreeg tegen een bijbetaling van f100.000,- een nog onbebouwd perceel op de hoek

van het Vredenburg en de Lange Viesstraat. Dit braakliggende terrein was het gevolg van de verbreding van de Lange Viesstraat in de jaren dertig, maar had door het uitbreken van de oorlog nog geen invulling gekregen. Er stonden sindsdien tijdelijk een poffertjeskraam en een hulpgebouwtje

Gevelontwerp 1952 Hotel „Smits” door A. Vogel en C.J. Dik met aanpassingen door de Rotterdamse architecten St. van Duin en J. van Duin jr.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BOUWTEKENINGEN

Tijdelijke bebouwing hoek Vredenburg / Lange Viesstraat in 1943.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

van het VVV.⁵ Maar nu zou Smits de prominente hoek gaan invullen met een modern hotel met 45 kamers en 80 bedden. Burgemeester De Ranitz zette op 21 augustus 1952 de eerste schep in de grond en ‘brak een lans voor alles wat tot vergroting van het vertier en de levendigheid van de stad zou bijdragen’.⁶ Naast de hotel-functie zouden er vergaderzalen komen en een café-restaurant.

Het ontwerp voor het hotel werd gemaakt door de architect A. Vogel die ook het plan uit 1948 voor de herbouw aan het Stationsplein had ontworpen. Ditmaal werkte hij samen met architect N.C.J. Dik. Zoals afgesproken zou het plan beoordeeld worden binnen de stedenbouwkundige kaders die door Oud voor het Vredenburg waren opgesteld. Ook mocht Oud bepalen of hij de gekozen architect goed genoeg vond voor deze locatie. Het moest ‘artistiek, architectonisch en esthetisch verant-

Restaurant Hotel „Smits” in de jaren 60.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Jaarbeursamusement in de komende dagen

- J**AARBEURS RESTAURANT, van 16 uur af, cabaret, The Steenbacks, Christian Dancers, dansmuziek door Freddy Hull.
 e Black Horse Bar, Drieharingstraat 1, Eef Mulder, pianist-entertainer.
- Bloem's wijnproefkelder** onder het stadhuis, vanaf 15 uur, zondag niet. Ensemble Paul Engel.
- Restaurant Cambridge Vreeburg**, Johnny Reynolds, piano en Yves Hersing, viool.
- Cabaret Extase**, Vreeburg 2, tot 3 uur, De Wama's, de Emoka's, Les Cora's, Ilo Fay, Idaho, Duo Black and White, kwartet John Krispijn, ork. les trovadores Tropicales.
- Dielse Taveerne-bar**, Oudkerkhof 29, ork. Jan Pieters met zang van Ann Burton, Jamaicaanse negerzangeres Francisca Francis.
- Cabaret Caramella**, L. Elisabethstraat 29, ork. Black and White o.l.v. Hans Bersma met zang van Alice Murts, Feadora, ballet, Delina, stripteasdanseres, Rosto, jongleur, Anita Jemin, danse exotique.
- Limburgia cabaret**, L. Elisabethstraat 21, Filmorkest Nora Quintet, Blanco sisters, Spaanse dans, Maud und Tony, dans, Liné Nery, acrobatiek, Luana Valente, dans.
- Musica**, Loef Berchmakerstraat 4, Bert Belder aan de vleugel.
- Hotel Noord-Brabant**, Vreeburg 3, Zigeunerorkest Fata Mirando, Mieke Telkamp, Willy Alberti, Daan Hooykaas, Duo v. Ingehoven-Remmelts en Beta Barkos.
- Hotel des Pays Bas**, Janskerkhof 10, vanaf 17 uur, beh. maandag, aan de vleugel Bram van Brakel.
- Ruteck's Lunchroom**, Potterstraat 2, orkest v. Erwin Steinbacher met zang van Marion Molander, negerzanger Kosto Killyroy.
- Hotel Smits**, Vredenburg, aan de vleugel H. Visser.
- Huize Poll**, De Bilt, dancing.
- Hotel-Restaurant 't Kerekebosch**, Arnh. Bovenweg 31, Zeist, aan de vleugel Henk Knoppers.
- Restaurant De Hoefslag**, Huis ter Heide, Peter Kellenbach aan de vleugel, dagelijks behalve maandag, vanaf 19 uur.

Aankondiging amusement tijdens de najaarsbeurs *Utrechts Nieuwsblad* 31 augustus 1957.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE KRANTEN

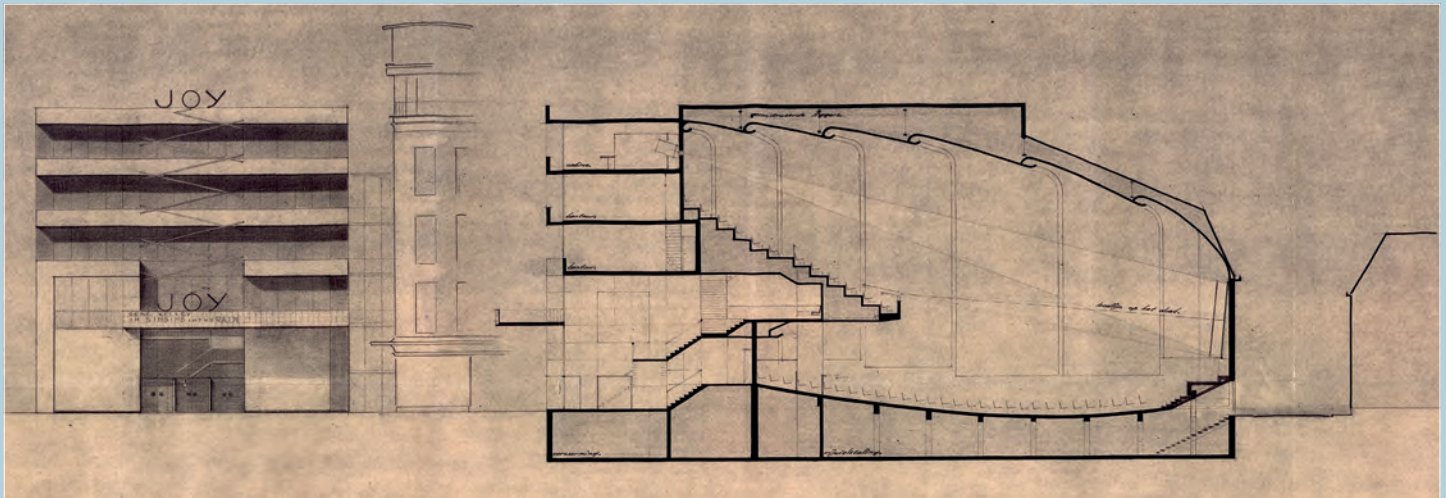
woord' worden.⁷ Blijkbaar kon het ontwerp van Vogel en Dik de supervisor niet helemaal bekoren want op diens advies werd het Rotterdamse architectenbureau St. van Duin en J. van Duin jr. ingeschakeld om de gevels te 'verbeteren'. Vogel en Dik mochten zich vooral richten op de plattegronden en de aankleding van het hotel-café-restaurant en restaurant.

Een typisch behaag-gezellige sfeer

Gelukkig voor Vogel en Dik werd de inrichting van het hotel als zeer belangrijk geacht, want hier moest een voor Utrecht 'uiterst modern en comfortabel hotel' verrijzen. Het *Utrechts Nieuwsblad* volgde de bouw op de voet. Zo konden de Utrechters lezen dat elke kamer telefoon en radio kreeg en in de nabije toekomst ook een televisie. 'Iedere verdieping heeft niet alleen haar eigen keuken, maar (nieuw snuffje) een eigen brievenbus. Voor de dames-gasten komen er sierlijke kaptafels met veel licht er omheen. Kortom: Alle moderne hulpmiddelen zijn aangewend om het de huurder van een kamer zo gerieflijk mogelijk te maken'.⁸

Ook was er een luchtverversingssysteem per kamer en dubbele muren voor de privacy. Er werd veel aandacht besteed aan efficiency die de hotelgast ten goede kwam. Zo hadden de verdiepingen een eigen kleur, zodat de juiste verdieping gemakkelijk te vinden was. Tevens was er per verdieping een keuken voor een snelle roomservice en de genoemde brievenbus voor de post, die via een buizensysteem op de begane grond werd verzameld. Net zo belangrijk waren de andere functies, zoals een aantal vergaderzalen en op de gehele begane grond horeca. De horeca was een belangrijke trekpleister en werd ambitieus opgezet met een groot café met dubbele verdiepinghoogte en een entresol waar het restaurant gesitueerd werd. De hoofd-entree zat aan de Vredenburgzijde en dus tegenover de Jaarbeurs, maar er was ook een entree aan de Lange Viesstraat waar een moderne epresso-bar en een buffet waren. Zowel het hotel als het restaurant kreeg een interieur met moderne

Ontwerp megabioscoop JOY door Gerrit Rietveld, ca. 1955.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BOUWTEKENINGEN

kleuren, maar ook veel indirect licht, zodat overal de zo gewenste 'typisch behaag-gezellige sfeer' zou ontstaan. Voor de bedrijfsvoering van het hotel en café-restaurant kwamen er grote wijn- en frisdrankkelders, kleedruimten voor het personeel en op het dak een woning voor de gerant. Op dit dak zou volgens een krantenbericht in de zomermaanden een dakterras geëxploiteerd worden met een 'werkelijk zeldzaam panorama op de Domstad'.⁹ In januari 1954 kreeg de nog jonge kunstenaar Jan Wolkers opdracht om een plaquette te maken van Smits senior en junior.¹⁰ Zijn bronzen plaquette werd op 15 maart 1954 onthuld en op 16 maart werd Hotel-café-restaurant „Smits” officieel geopend.¹¹ Met de opening in 1954 had Utrecht er een modern hotel én een goed restaurant met een Franse keuken bij. Ook de espressobar bleek een groot succes, een kopje koffie koste er ƒ0,21 en dat was blijkbaar een goede extra inkomstenbron.¹² De jaarbeursklanten en andere gasten konden komen!

Jaarbeurs-amusement

Vanaf de allereerste beurs werd er door de gehele stad voor amusement gezorgd niet alleen om de vele bezoekers een extra attractie te bezorgen maar ook als mooie bron van inkomsten. Zo was er in de jaren vijftig tijdens de voor- en najaarbeurs ook aan het Vredenburg en de directe omgeving van Lange Elisabethstraat, Steenweg en Drieharingstraat een keur aan vermaak. Naast Hotel-café-restaurant „Smits” deden cabaret-

dancing Old Dutch en de Gaieté-bar hier aan mee, evenals bar-cabaret Extase, café-restaurant Cambridge, café-restaurant Noord-Brabant, de Black Horsebar en vanzelfsprekend ook het Jaarbeursrestaurant.

Het leek er even op dat het Vredenburg hét uitgaanscentrum van de stad zou worden, toen in korte tijd ook twee bioscoopexploitanten zich meldden bij supervisor J.J.P. Oud. Er waren al twee bioscopen rondom het Vredenburg: bioscoop Vredenburg, in de jaren dertig verbouwd door Gerrit Rietveld en bioscoop Palace (gebouwd in 1914). Deze laatste was in 1939 overgenomen door exploitant Wolff. Wolff verzocht begin jaren vijftig aan de gemeente of hij nog een bioscoopzaal kon bouwen, nu direct aan het Vredenburgplein. Hij wendde zich vervolgens tot supervisor Oud met het plan een zaal te openen in één van de Jaarbeursgebouwen. Er dook bijna tegelijkertijd een tweede exploitant op (niet met naam genoemd) die lunchroom De Scheve Toren (Vredenburg 20) had opgekocht, evenals de buurpanden Radio-actief (radio Schuurman) en schoenenmagazijn Bervoets en hier na sloop een groot bioscooptheater wilde openen met 849 zitplaatsen en winkels en kantoren. Deze nieuwe megabioscoop (JOY) was ontworpen door Rietveld en in 1955 van een akkoord voorzien door Oud.¹³ Beide bioscopen zouden er echter niet komen, waarschijnlijk omdat de gemeente vier bioscopen aan het Vredenburg teveel van het goede vond. Wolff koos eieren voor zijn

geld en bouwde in 1956 een extra zaal naast zijn bioscoop Camera aan de Oudegracht, Studio genaamd.

In plaats van nieuwe uitgaansgelegenheden vestigenden zich in de tweede helft van de jaren vijftig de ene na de andere kledingwinkel aan het Vredenburg, zoals Lampe en Manly en in 1960 maakte ook café-restaurant Cambridge plaats voor een 'sportzaak uit Rotterdam'.¹⁴ Ondanks de beursgangers vonden kledingzaken blijkbaar makkelijker hun weg naar het Vredenburg dan nieuwe horeca en amusement. Maar de tijden waren ook aan het veranderen: eigenaar Smits klaagde dat jongeren er een geheel andere vorm van uitgaan op nahielden en dat de traditionele uitgaansgelegenheden er onder leden. Het *Utrechts Nieuwsblad* constateerde begin jaren zestig dat Utrecht in Jaarbeurstijd 'na vijven minder te bieden heeft' en dat zakenlieden de stad weer met bekwame spoed verlieten om zich te vermaken 'in de Amsterdamse amusementswereld'.¹⁵

Een mooi bedrijf

Het Vredenburg kreeg uiteindelijk niet de invulling die Oud voor ogen had. Zijn plannen voor de Jaarbeurs en voor het plein kregen kritiek van diverse kanten. Hij gaf zijn opdracht in 1961 terug en het plein werd vervolgens door de Dienst Openbare Werken ingericht als parkeerterrein.¹⁶ De Jaarbeurs zou in 1962 nog

Vredenburg met geparkeerde auto's en lichtreclame ca 1965.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

wel een nieuw administratiegebouw openen, ontworpen door architect Piet Elling. Maar men dacht toen al na over vertrek van het Vredenburg en concentratie aan de Croeselaan. En Hotel-café-restaurant „Smits”? Eigenaar Smits zag zich genoodzaakt om de espressobar te sluiten, hoewel zijn bar Caveau nog jarenlang populair bleef als uitgaansgelegenheid. In 1973 zou het café-restaurant-gedeelte verhuurd worden aan de herenmodezaak HJ, maar het hotel bleef. Bij een jubileum in 1979 met gasten als Anton Geesink en Wina Born, sprak A.A. Smits - voorheen jr maar nu sr geworden - trots: 'Het is nooit een probleem hotel geweest en altijd erg in trek. [...] Het blijft een mooi bedrijf. Ook internationaal.'¹⁷ Tegenwoordig is Hotel „Smits” onderdeel van de Apollo-hotels. Op het dak staan echter nog trots de letters Hotel-café-restaurant „Smits”.

Noten

- 1 De graanbeurs zou in 1928 sneuvelen voor het tweede vaste jaarbeursgebouw.
- 2 H.P. Berlage werd in 1918 ingehuurd als adviseur voor de gemeente. Hij trok op met het hoofd Stadsontwikkeling N. Holsboer bij het maken van een groot uitbreidingsplan, maar daarnaast werd hij ook ingeschakeld bij kleinere plannen. De betrokkenheid van Berlage bij het Vredenburg wordt genoemd in het B&W-voorstel over de inschakeling van J.J.P.Oud. Het Utrechts Archief, 1007-3. inv.nr. 20489. Vredenburg 1948-1961 aug. 11.
- 3 Oud ontving f20.000,- voor het maken van het plan en f3.000,- per jaar als supervisor. Tevens werd afgesproken dat de Schoonheidscommissie geen rol kreeg bij plannen aan het Vredenburg zolang Oud als supervisor optrad. Voor de inrichting van het plein werkte Oud samen met de architect van de Jaarbeurs. Het Utrechts Archief inv.nr. 20489.
- 4 In eerste instantie bood de gemeente Smits een pand aan in de Stationsstraat, maar dat betekende dat de gemeente een aanzienlijk bedrag aan Smits kwijt was voor onteigening, als schadeloosstelling voor het reeds gemaakte plan en voor de gedorven inkomsten vanwege het uitstel. Vervolgens kwam het perceel op de hoek Vredenburg- Lange Viestraat in beeld, waarvoor Smits een bedrag aan de gemeente diende te betalen vanwege de hogere grondprijs. Terwijl de onderhandelingen nog gevoerd werden, kwam er ook een verzoek binnen van architecte mevr. A. Hulst-Alexander om hier te mogen bouwen. Zij zou uiteindelijk een flat voor 'ongehuwden' bouwen aan de Oudenoord. Het Utrechts Archief, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969 inv.nr. 20489.
- 5 Het VVV-gebouwtje stond aan de Catharijnekade, maar werd in 1944 door de Duitse weermacht gesloopt in verband met aan te leggen verdedigingswerken. Na enige omzwervingen kwam een noodgebouwtje na de bevrijding op deze plek op het Vredenburg terecht.
- 6 'Burgemeester slecht grondwerker... Met bouw hotel Smits begonnen', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 21-08-1952.
- 7 'Aan voltooiing Hotel Smits wordt koortsachtig gewerkt', in: *Utrechts Nieuwsblad* 17-02-1954
- 8 Idem.
- 9 Of dit dakterras ooit gefunctioneerd heeft, is niet bekend.
- 10 Wolkers was net afgestudeerd en had een beurs gekregen om te studeren in het buitenland. In de paar maanden voor zijn vertrek maakte hij dit werk.
- 11 Hoe het contact met Jan Wolkers tot stand is gekomen, werd niet vermeld. Wel dat 'de geestelijke moeder van dit idee' een mevrouw Kruisman was. Zie: 'Plaquette onthuld in hotel Smits', in: *Utrechts Nieuwsblad* 15-03-1954.
- 12 'De Smits- harde 'jongens' in de Horecawereld', in: *Utrechts Nieuwsblad* 17-03-1979.
- 13 Het is niet bekend of Rietveld door Oud als architect was aangeraden. Dit zou hebben gekund, want zij waren goede vrienden sinds de tijd dat beiden actief betrokken raakten bij het tijdschrift *De Stijl*. Het was Rietveld die als lid van de Schoonheidscommissie Oud al betrok bij nieuwplannen aan het Vredenburg nog voordat Oud officieel tot supervisor was benoemd.
- 14 Eigenaar Fagel had Cambridge verkocht en was om de hoek in de Drieharingstraat een bar-bodega begonnen.
- 15 'Nog meer veranderingen in de Utrechtse amusementswereld', in: *Utrechts Nieuwsblad* 8-11-1960.
- 16 Het stedenbouwkundig plan van Oud met onder andere nieuwe bebouwing in hoofdlijnen werd in 1951 wel door de gemeenteraad omarmd, maar kreeg kritiek vanuit de vakwereld en van de bevolking.
- 17 Het hotel is in 2002 verkocht aan Amrath-hotels en is sinds 2008 onderdeel van Apollo-hotels.

Bronnen

Het Utrechts Archief, Archief Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, inv. nr. 20489. Vredenburg 1948-1961 aug. 11 (planning door J.J.P. Oud, architect). *Utrechts Nieuwsblad* (zie noten)
C. Bosters, *Ontworpen voor de Jaarbeurs. 75 jaar Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs* (Utrecht 1991).

IJsselstein 1814 - 1940

Lokaal historicus Piet Broeders, die al eerder schreef over IJsselstein, schetst in deze publicatie een beeld van de ontwikkelingen rond de stadsrand van IJsselstein vanaf het begin van de 19e eeuw. Dat onderwerp vat hij breed op. Het gaat niet alleen over de stadsmuur, de singels en de lanen rondom de historische kern, maar hij maakt ook uitstapjes met anekdotes over gemeenteontvangers en een verslag van de plannen rondom de aanleg van een spoorlijn, die er niet is gekomen. De meeste nadruk krijgen de ruimtelijke ontwikkelingen van de stadsrand en net daarbuiten: de poorten, de afbraak van de stadsmuur, de bouw van fabrieken en huizen, de aanleg van het Plantsoen en de bouw van de R.K. Kerk.

Directe aanleiding voor het boek was een vraag over de ouderdom van de bomen aan de singels van IJsselstein. Broeders heeft daarop nu een gefundeerd antwoord en niet alleen dat. Hij beschrijft uitgebreid de vele ziekten die de bomen in de loop van de tijd hebben geteisterd.

De auteur is dicht bij de bronnen gebleven, waardoor weliswaar veel citaten in de tekst zijn terechtgekomen, maar de lezer ook een aardige indruk krijgt van de ambtelijke taal van vroeger eeuwen. Het boek is ruim geïllustreerd. Het wachten is nu op een uitgave over het naoorlogse IJsselstein. Dan is de geschiedenis van deze stad van de afgelopen drie eeuwen boekestaafd. FV

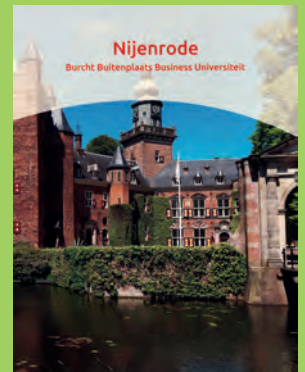
P.W.A. Broeders, ... als mantels om de stad... of hoe de IJsselsteiners tussen 1814 en 1940 hun oude vesting een nieuw aanzicht gaven. IJsselstein, Historische Kring IJsselstein, 2016. ISBN 978 90 8101420 5. 226 blz., € 20,00.

kend door Jan Bos met tekeningen van hetzelfde panorama in 2017, door tekenaars van De Inktpot en met een toelichting door Toliën Wilmer. Utrecht, Stichting De Inktpot i.s.m. Het Utrechts Archief, 2017. ISBN 978 94 90426 06 4; 34 blz. € 12,50.

Geschiedenis kasteel Nijenrode

Vorig jaar bestond de Nijenrode Business Universiteit 70 jaar, ooit begonnen als jongenskostschool annex 'Nederlands Opleidings-Instituut voor het Buitenland'. De geschiedenis van het kasteel Nijenrode, gelegen aan de Vecht even ten zuiden van Breukelen, gaat waarschijnlijk terug tot de 13e eeuw. In een rijk geïllustreerd boekje wordt die in vier thema's uit de doeken gedaan: na een kort hoofdstuk over de locatie van het kasteel volgen langere hoofdstukken over de bewoners en eigenaren, de bouwgeschiedenis en het park van Nijenrode. Het kasteel veranderde in de loop der eeuwen vele malen van eigenaar en van aanzien. Het bleef wel eeuwenlang in handen van dezelfde families: Van Nijenrode (eind 13e tot eind 16e eeuw), Van den Bongart (tot eind 17e eeuw) en Ortt (tot halverwege de 19e eeuw). De laatste vooroorlogse eigenaar was kunsthandelaar Jacques Goudstikker die Nijenrode openstelde voor het publiek en er regelmatig concerten en diners organiseerde.

Nijenrode werd verschillende keren geheel of gedeeltelijk verwoest, en weer opgebouwd, verbouwd en gerestaureerd. In het huidige kasteel zijn sporen terug te vinden van bouwfasen uit de 13e eeuw (de oorspronkelijke poorttoren) en vervolgens de 16e, 17e, 18e en 20e eeuw. Ook het park onderging vele gedaantewisselingen, al is van de inrichting voor de 17e eeuw niets bekend. In 1975 werd het nog met 20 ha uitgebreid, vooral om ruimte te bieden aan voorzieningen voor de 300 studenten die er wonen en studeren.

Ben Olde Meierink m.m.v. Gert Immerzeel en Helm Horsten, Nijenrode. Burcht Buitenplaats Business Universiteit. Wijk bij Duurstede: NKS, 2016. ISBN 978 90 74205 06 1. 112 blz., € 17,50.

Ook verschenen

Gerda van der Mij - van de Pol, **Lef, bravoure en ondernemersgeest. De geschiedenis van de Veenendaalse winkeliersvereniging "Handel en Nijverheid" 1923-2012** [Veenendaal:], Handel en Nijverheid, 2016. 104 blz., € 17,95. Verkrijgbaar bij de Stadswinkel in de Cultuurfabriek en bij Boekhandel Van Kooten in Veenendaal.

Diana van Oort, **'t is nooit saai! Werk en leven van 30 brandweermensen. Deel 1: tot 1980** [Utrecht] HHS Uitgeverij, 2016. ISBN 978 90 70674 39 7. 304 blz., € 24,95 (info@hhsuitgeverij.nl). Geschiedenis van de Utrechtse brandweer met de nadruk op de periode 1940-1980 vooral gebaseerd op interviews met dertig brandweerlieden.

Veranderend panorama Utrecht

In 1859 verscheen voor het eerst een door Jan Bos getekend panorama van de stad Utrecht - nu de binnenstad - gezien in een rondgang vanaf de overkant van de singels. Herdrukken van deze als leporello - een zigzag gevouwen harmonicaboek - uitgegeven prenten verschenen in 1987 en 2003. Deze nieuwe uitgave combineert het oude panorama met op dezelfde bladzijde steeds het actuele beeld getekend door leden van stripgezelschap De Inktpot. Soms zijn de verschillen tussen toen en nu klein (gevangenis Wolvenplein, Manenburg, Zonnenburg), soms enorm (Catharijnekade). Bos laat Utrecht voor driekwart tijdens de zomer zien, de Inktpot-tekenaars kozen meestal voor een winters beeld met kale bomen (of laten de bomen helemaal weg) om het zicht op de bouwwerken niet te ontnemen. Bos toont Utrecht bij dag onder lichtbewolkte omstandigheden, de Inktpotleden kleurden hun panorama, dat ook wordt opgenomen in de collectie van HUA, in met de hen typerende schemeringtinten.

Panorama van Utrecht 1859-2017. Herdruk [...] uit 1859, gete-

De geest van Utrecht

Parapsychologie in de Domstad

Ingrid Kloosterman

Wetenschapshistoricus en als docent-onderzoeker verbonden aan de faculteiten sociale wetenschappen en geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Het Utrechtse medium Gerard Croiset (links) tijdens een politieonderzoek op een locatie waarover hij aanwijzingen heeft doorgekregen. Ook bijzonder hoogleraar Wilhelm Tenhaeff (tweede van rechts) die veel onderzoek deed naar Croisets bijzondere gaven.

□ FOTOGRAAF EN DATUM ONBEKEND | NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE SPAARNESTAD

De parapsychologie is als discipline omstreden, omdat het paranormale wordt geacht te behoren tot het domein van het (bij)geloof. Zeker nu is de heersende opinie dat wetenschap hooguit zou kunnen bijdragen aan het aantonen van de onzin van de bovennatuur. Maar vanaf eind 19e eeuw hielden vooraanstaande wetenschappers - als de Britten William Crookes (ontdekker van het element thallium) en Alfred Russel Wallace (mede-bedenker van de evolutietheorie) - zich bezig met parapsychologisch onderzoek.² In Utrecht ontwikkelde zich in de 20e eeuw een uitgesproken academische parapsychologie, met meerdere hoogleraren en laboratoria voor onderzoek. Nu is hier nauwelijks meer iets van over. Veel van de gebouwen staan er nog wel. In vogelvlucht wordt hier de bijzondere geschiedenis verteld door langs een aantal van de belangrijkste Utrechtse locaties voor de parapsychologie te scheren.

Spiritistische seances

De wortels van de parapsychologie in Utrecht liggen binnen de Singel, in de Ambachtstraat. Op nummer 12 werd daar in 1897 de Utrechtse afdeling van de spiritistische vereniging Harmonia gevestigd, die in 1888 was opgericht. Het spiritisme gaat ervan uit dat een deel van onze persoonlijkheid de dood overleeft en dat het mogelijk is contact te leggen met de overledene. Dit gebeurde in seances, waar met behulp van mediums werd gecommuniceerd met de geestenwereld. Het moderne spiritisme, zoals dat werd gebezigd in Harmonia, kwam via Engeland overgewaaid uit Amerika. De stroming bracht een veelheid aan verschijnselen die konden worden onderzocht door parapsychologen. De geesten leken zich in de seances op allerlei manieren te manifesteren. Via kloppingen brachten ze boodschappen over, maar ook door bijvoorbeeld tafels te laten 'dansen' of andere voorwerpen te laten bewegen. Er

Als universiteitsstad roept Utrecht niet meteen associaties op met telepathie of seances vol dansende tafels. Toch vormde de Domstad meer dan 100 jaar het decor voor de geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie. Wellicht voelen paranormale verschijnselen, die parapsychologen wetenschappelijk proberen te onderzoeken, zich bij uitstek thuis in een mysterieuze middeleeuwse stad vol kerken.¹

ontstonden steeds meer vormen van communicatie met de geestenwereld en het spiritisme werd een veelkleurige en wijdvertakte stroming.

Harmonia was de belangrijkste spiritistische vereniging in Nederland aan het einde van de 19e en begin van de 20e eeuw. Er werden aan de Ambachtstraat mediums uitgenodigd voor seances en in het tijdschrift *Het Toekomstig Leven* werd geschreven over de uitkomsten van deze bijeenkomsten. Het was evenwel niet de bedoeling dat er

Ook al eerder bestond er in Utrecht belangstelling voor paranormale verschijnselen, zoals tijdens het optreden op 9 februari 1860 van de magnetiseur Antonio Regazzoni (op de tekening verkeerd gespeld als Ragazzoni) in de bovenzaal van lokaal Rikkers aan het Wed.

□ TEKENING P. VAN DER LOON | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

al te kritisch naar de mediums werd gekeken. De spiritisten waren overtuigd van de mogelijkheid tot communicatie met overledenen en zagen in de seances hun geloof vooral bevestigd.

Met name psychometrische mediums waren graag geziene gasten bij Harmonia, zoals Naatje Akkeringa. Via een voorwerp of een foto meende zij in staat te zijn contact te leggen met de overledene om vervolgens zijn of haar boodschappen door te geven aan de nabestaanden. De mediums waren zeker niet onomstreden. In 1914 verdeelde het Britse medium Susan Harris - die toeters gebruikte om met geesten te communiceren - Harmonia tot op het bot, door beschuldigingen van bedrog. De spiritistische seance bracht veel boeiende verschijnselen, maar leende zich slecht voor gecontroleerd wetenschappelijk onderzoek.

Magnetisch ziekenhuis

Vanuit de genezingspraktijk van het zogenaamde 'dierlijk magnetisme' werden verschijnselen geboden die zich misschien beter zouden lenen voor onderzoek. Immers, genezing kon vast beter objectief vast worden gesteld. Dit brengt ons naar de Nieuwe Gracht 69. Hier werd in 1920 een magnetisch ziekenhuis gevestigd, waar patiënten konden worden behandeld door een erkend magnetiseur. Deze behandeling was gestoeld op een al ouder, 18e-eeuws idee dat het mogelijk zou zijn om zieken te genezen door met het bewegen van de handen - het zogenaamde strijken - de levenskracht in de patiënt te veranderen. Het idee was dat ziekten werden veroorzaakt door

Het pand Ambachtstraat 12 (rechts) in 1986 met naambordje 'Harmonia'.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Internationaal parapsychologisch centrum

De VPO was de vereniging waar Wilhelm Tenhaeff - de belangrijkste Nederlandse parapsycholoog - zijn loopbaan begon. Hij was lid van de wetenschappelijke afdeling aldaar en probeerde onder anderen via enquêtes achter de werkwijzen van magnetiseurs te komen. Tenhaeff werd geboren in 1894 als de zoon van een Duitse directeur van een Rijnvaartonderneming. In eerste instantie leek Tenhaeff in de voetstappen van zijn vader te treden: hij ging naar de hbs en volgde een tweejarige handelskursus. Maar vanaf het moment dat hij *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden had gelezen op school, raakte hij geïnteresseerd in bovennatuurlijke verschijnselen.

Tijdens de mobilisatie in de Eerste Wereldoorlog was Tenhaeff geleverd in Den Haag, waar hij betrokken raakte bij verschillende spiritistische kringen en bij de VPO. Na de Eerste Wereldoorlog verplaatste hij zich naar Utrecht, waar hij zich wetenschappelijk ontwikkelde.

Dankzij de (financiële) steun van zijn tweede vrouw Johanna Jacoba Hemmes en aangemoedigd door de psychologie-professor Frans Roels begon Tenhaeff in 1924 met een studie psychologie in Utrecht. In 1933 promoveerde hij op zijn proefschrift *Paragnosie en "Einfuehlen"* bij dezelfde hoogleraar. Vervolgens werd hij aangesteld als privaattoelicht in de parapsychologie aan de Utrechtse universiteit.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog timmerde Tenhaeff gestaag aan de weg als parapsycholoog, vooral ook via zijn bemoeienis vanaf 1928 met de *Studievereniging voor Psychological Research* (SPR). Deze studievereniging was de eerste academische parapsychologische vereniging in Nederland, opgericht in 1919 in Groningen door de eerste Nederlandse professor in de psychologie Gerard Heymans. In 1941 werd de SPR bestempeld als 'amerikanischer Unfug und Schwindel' en door de Duitse bezetter opgeheven.³ Tenhaeff nam het op zich de parapsychologie na de Tweede Wereldoorlog in ere te herstellen.

Twee mannen tijdens een spiritistische seance 1935.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND, FOTO UIT HET LEVEN | NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE SPAARNESTAD

blokkades van deze levenskracht. Het dierlijk magnetisme was daarmee een voorloper van de moderne paranormale geneeswijzen. Net als het spiritisme bracht het dierlijk magnetisme allerhande verschijnselen naar de voorgrond die door parapsychologen onderzocht konden worden.

Het magnetisch ziekenhuis was opgericht door de *Vereniging voor Psychisch Onderzoek en Dierlijk Magnetisme* (VPO). Deze vereniging bestond sinds 1915 en schafte voor f20.000,- het herenhuis aan de Nieuwe Gracht aan. De VPO was een van de eerste verenigingen die probeerde onderzoek te doen naar de verschillende bovennatuurlijke verschijnselen. De aandacht ging daarbij vooral uit naar het dierlijk magnetisme. Het magnetisch ziekenhuis aan de Nieuwe Gracht was geen lang leven beschoren. Het bleek lastig om de betrouwbaarheid van de magnetiseurs te waarborgen. De VPO wilde enkel door haarzelf opgeleide magnetiseurs in het ziekenhuis aan het werk zien. Dat bleek in de praktijk moeilijk te realiseren en in 1922 werd het ziekenhuis gesloten.

Bloeitijd jaren 50

Tenhaeffs inzet leidde uiteindelijk tot de bloeiperiode van de Nederlandse parapsychologie, waarbij het jaar 1953 als hoogtepunt kan worden gezien. In dat jaar werd Tenhaeff in Utrecht aangesteld als bijzonder hoogleraar parapsychologie. Daaraan gekoppeld vond een internationale parapsychologische conferentie plaats in het Academieggebouw aan het Domplein. Van 30 juli tot 5 augustus kwamen in de senaatszaal 78 deelnemers uit veertien landen samen om te spreken over, onder andere, experimenteel onderzoek naar telepathie en de bijzondere persoonlijkheid van mediums. Over dit laatste onderwerp wist Tenhaeff veel door zijn samenwerking met Gerard Croiset. Dit medium hielp niet alleen de politie mee bij vermissingszaken, maar was ook de meest bezochte magnetiseur in Utrecht. Tenhaeff deed onderzoek naar zijn bijzondere verdiensten door voornamelijk zijn persoonlijkheidskenmerken centraal te stellen.

Bij zijn aanstelling als hoogleraar kreeg Tenhaeff tegelijkertijd de beschikking over een Parapsychologisch Instituut, dat ook nu nog aan de Springweg 7 is gesitueerd. Hier werd voornamelijk onderzoek gedaan naar mediums.

Het pand Nieuwegracht 69 (nu 67) in 1977. Hier was van 1920 tot 1922 het magnetisch ziekenhuis gevestigd.

□ FOTO GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het instituut bestond uit zeven ruimtes. Er werkten twee assistenten, onder wie één medicus. Tenhaeff had verder de beschikking over één secretaresse. Zes studenten werkten anderhalve dag per week voor het instituut. Evenals het pand en de inventaris, werd het personeel betaald door het Rijk, maar de toelage was niet toereikend. Voor de aanschaf van wetenschappelijke apparatuur, zoals opnameapparaten, was Tenhaeff afhankelijk van giften. In de jaren vijftig vervulde het PI een centrale rol in het parapsychologisch onderzoek. Tussen 1954 en 1957 werden in het instituut 47 mediums onderzocht op hun persoonlijkheidsstructuur met gebruikmaking van verschillende persoonlijkheidstesten. Geconcludeerd werd dat mediums zich vooral onderscheidden door hun mate van openheid voor de buitenwereld en hun sensitiviteit voor indrukken van buitenaf.

Parapsychologisch Laboratorium

In 1963 werd de Faculteit Sociale Wetenschappen opgericht en kwam Tenhaeff in de buurt van de pensioengerechtigde leeftijd. Dit leek de SPR een mooi moment om de decaan van de nieuwe faculteit te verzoeken een gewoon hoogleraar parapsychologie in haar gelederen op te nemen. Er ontspoon zich een opvolgingsstrijd die tot 1973 zou duren. Tenhaeff had bezwaar tegen veel mogelijke opvolgers. Hij was verknocht aan de parapsychologie en vreesde dat met zijn vertrek de parapsychologie een - kwantitatief-experimentele - kant opging waar hij zich niet in kon vinden. Tenhaeff was zelf van de 'oude stempel' waarin de kwaliteit van de ervaring belangrijker werd geacht dan de

experimentele bewijskracht. Door zijn publieke profiel - hij schreef veel in kranten en verscheen regelmatig op de radio - lukte het hem aandacht te genereren voor het geruzie over zijn opvolging. Dit bracht de Utrechtse universiteit in ernstige verlegenheid. De merkwaardige uitkomst hiervan was dat Tenhaeff aanbleef als bijzonder hoogleraar en tegelijkertijd in 1973 de Zweed Martin Johnson werd aangesteld als gewoon hoogleraar.

Johnson kreeg bij zijn aanstelling de beschikking over een Parapsychologisch Laboratorium, aan de Varkenmarkt. In dit laboratorium werden, onder andere, experimenten

Eerste aflevering van *Grensgebieden*, Maandblad gewijd aan psychische en aanverwante verschijnselen 1934 met stempel van Harmonia afdeling Amsterdam.

□ COLLECTIE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Wilhelm Tenhaeff in 1964. Hij was bijzonder hoogleraar parapsychologie van 1953 tot 1978.

□ NATIONAAL ARCHIEF, FOTOCOLLECTIE ANEFO | CREATIVE COMMONS

gedaan met de zogenoemde *random number generators* (RNG's). RNG's waren in hun oorspronkelijke vorm apparaten met daarop een rood en een groen lampje die afwisselend brandden, volledig willekeurig en zonder patroon. De proefleider vroeg aan proefpersonen te proberen om met hun gedachtekracht een van de lampjes vaker te laten branden dan de ander, om daarmee het bestaan van psychokinese aan te tonen. Uit de experimenten kwam een afwijking van 1 tot 2 procent boven kans.

Tot aan 1988 werd in het laboratorium aan de Varkenmarkt veelal door internationale gastmedewerkers vooruitstrevend parapsychologisch onderzoek verricht. De uitkomsten werden gepubliceerd in het *European Journal of Parapsychology*, een uitgave van de Utrechtse Universiteit.

Bezuinigingen en ruzies

In 1987 oordeelde de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen (KNAW) positief over het wetenschappelijk niveau van het Parapsychologisch Laboratorium. Toch werd het laboratorium in 1988 gesloten. In de jaren tachtig teisterden bezuinigingen de sociale wetenschappen en in deze geldstrijd lukte het de omstrede, marginale parapsychologie niet zich te handhaven. De gewone leerstoel van Johnson kwam eveneens te vervallen. Maar de bijzondere leerstoel bestond nog steeds. In 1978 had Tenhaeff eindelijk de leerstoel verlaten en overgedragen aan de eclecticische academicus Henri van Praag, die zich tijdens zijn studententijd had verdiept in de psychologie, wiskunde, natuurkunde, sociologie, sinologie en geschiedenis. Van Praag had uiteindelijk een doctoraal in de pedago-

giek, maar zou nooit promoveren. In 1981 overleed Tenhaeff na meer dan dertig jaar het parapsychologische veld in Nederland te hebben gedomineerd. Van Praag deed daarna pogingen de rust in de verdeelde discipline van de parapsychologie te herstellen. Dit lukte gedeeltelijk, maar in 1986 zag hij zich genoodzaakt om gezondheidsredenen de leeropdracht parapsychologie naast zich neer te leggen. Er werd niet direct een opvolger gevonden, waardoor in 1988 - toen de gewone leerstoel kwam te vervallen - de bijzondere leerstoel nog steeds vacant was.

De Utrechtse universiteit wilde niet zomaar iedereen accepteren op de bijzondere leerstoel, maar had feitelijk geen invloed op de benoemingsprocedure. Het benoemingsrecht lag bij de SPR. Na wederom veel geruzie werd in 1991 de fysicus en psycholoog Dick Bierman aangesteld als bijzonder hoogleraar parapsychologie. De verhoudingen tussen de Utrechtse Universiteit en de SPR waren intussen zo verziekt dat de kersverse hoogleraar enkel een kamer in het Bestuursgebouw op de Uithof werd aangeboden en hij verder geen enkele beschikking kreeg over onderwijs- of onderzoeksfaciliteiten.

Bijzondere ervaringen

Het was duidelijk dat de situatie op de Uithof voor de parapsychologie geen werkbaar situatie bood. In 2007 verhuisde de bijzondere leerstoel daarom naar de Drift, naar de Universiteit voor Humanistiek (UvH). Aan deze unieke universiteit op humanistische grondslag, worden studenten opgeleid in geestelijke begeleiding en levensbeschouwing. De bijzondere leerstoel parapsychologie werd omgedoopt tot de 'Heymansleerstoel voor bijzondere menselijke ervaringen'. Hiermee werd enerzijds gerefereerd aan het serieuze wetenschappelijke verleden van de parapsychologie, door de naam van de grondlegger Heymans te gebruiken, en anderzijds werd de ervaring centraal gesteld. De relevantie van de bijzondere leerstoel werd voornamelijk gezocht in zijn eventuele levensbeschouwelijke en filosofische implicaties, wat nauw aansloot bij de uitgangspunten van de UvH.

Bierman daarentegen was bovenal een methodoloog. Van 2007 tot 2009 verzorgde hij onderwijs aan de UvH, waarbij hij met zijn nadruk op experimentele metho-

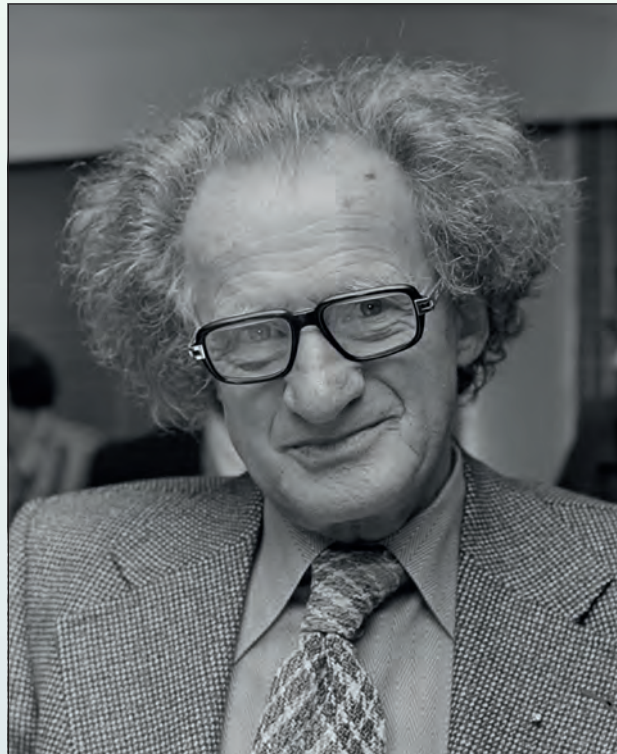
den en bevindingen niet altijd aansloot bij de behoeften van de studenten. Zij waren in hun opleiding gericht op geestelijke begeleiding vooral geïnteresseerd in de klinische en filosofische implicaties van de gerapporteerde bijzondere ervaringen. In 2009 ging Bierman met pensioen en werd hij opgevolgd door de Duitse klinisch psycholoog Stefan Schmidt. Deze ontwikkeling leidde het laatste universitaire hoofdstuk van de bijzondere leerstoel parapsychologie in. Schmidt kon wegens zijn verplichtingen in Duitsland maar weinig in Nederland zijn. Die omstandigheid leidde in combinatie met het voor de humanisten ietwat verdachte karakter van de parapsychologie - vanwege haar eventuele verwevenheid met een hiernamaals - in 2011 tot de opheffing van de leerstoel. Schmidt moest zijn ontslag via via vernemen.

Omdat de toestemming voor een bijzondere leerstoel aan een organisatie wordt verleend via een Koninklijk Besluit kon de SPR haar bijzondere leerstoel in principe nog steeds vestigen aan een andere universiteit. Maar bij de Universiteit Utrecht bleken daarvoor de poorten toch echt gesloten. Decaan Willem Koops van de faculteit sociale wetenschappen liet zich daarover in 2009 in zijn werkkamer op de Uithof nog op niet mis te verstane wijze uit: 'Die willen we nóóit meer hebben! Als je parapsychologie als vak aanbiedt, trek je de verkeerde studenten aan. Wij willen niet vereenzelvigd worden met verschijnselen waar we niet in geloven [...]. Het is waar dat je nooit van te voren dingen moet uitsluiten van zorgvuldig wetenschappelijk onderzoek maar wij hebben gewoon geen zin meer in het gedonder.'⁴

Het Parapsychologisch Instituut, Springweg 7 in 1998.

□ FOTO GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Gerard Croiset in het NOS-programma 'Zienswijze' 1976.

□ NATIONAAL ARCHIEF, FOTO ROB BOGAERTS / ANEFO | CREATIVE COMMONS

Menselijke kant wetenschap

De geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie is onlosmakelijk verbonden met de stad Utrecht. Het wekt vaak bevreemding dat er in deze uitgesproken universiteitsstad aandacht was voor mediums en het paranormale. Maar misschien is Utrecht als zowel universiteits- als kerkenstad juist de plek bij uitstek voor de curieuze combinatie van wetenschap en bovennatuur die we terugvinden bij de parapsychologie. De parapsychologie past daarmee bij de geest van Utrecht. Bevreemdend of niet, bovenal is de geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie een verhaal over de menselijke kant van de wetenschap, vol geruzie en gedreven onderzoekers.

Noten

- 1 Ingrid Kloosterman promoveerde in februari 2016 op het proefschrift *Wetenschap van gene zijde: geschiedenis van de Nederlandse parapsychologie*, dat in mei 2017 als publicatie zal verschijnen bij Boom (Amsterdam).
- 2 Voor een (wat gekleurde) uiteenzetting over Crookes en zijn samenwerking met het medium Florence Cook: Trevor Henry Hall, *The spiritualists: the story of Florence Cook and William Crookes* (London 1962). Voor informatie over Wallace en parapsychologie, zie: Frank M. Turner, *Between science and religion: the reaction to scientific naturalism in late Victorian England* (New Haven 1974).
- 3 Hein van Dongen en Hans Gerding, *PSI in wetenschap en wijsbegeerte: geschiedenis van het parapsychologisch onderzoek in Nederland* (Deventer 1983) 68.
- 4 'Toen parapsychologie nog een wetenschap was', in: *Ublad* 29 januari 2009.

Gezelligheid in de huiskamer van De Cloese rond 1960.

□ ARCHIEF PRIORIJ DOORNBURGH

Priorij aan de Vecht

De Dames Kanunnikessen en hun Cloese 1957 - 2017

De zusters van priorij Emmaus zijn vertrokken uit Maarssen. Hun klooster, een werk uit de Bossche School voor kerkelijke architectuur, is nu een monument. De meisjesopleiding 'De Cloese' had een eigen idee van emancipatie. Omdat nieuwe intredingen uitbleven, restte niets anders dan opheffing.

De priorij van de Kanunnikessen van het Heilig Graf aan de Diependaalsedijk 17 in Maarssen was tot voor kort de kloostergemeenschap met de oudste papieren in de provincie Utrecht. Haar oorsprong ligt, zoals de naam al aangeeft, in de tijd van de kruistochten. Na de verovering van Jeruzalem in 1099 stichtte Godfried van Bouillon een college van kanunniken om de liturgie te verzorgen in de kerk van het H. Graf. De patriarch van Jeruzalem verplichtte deze kanunniken tot een gemeenschappelijk leven volgens de Regel van Augustinus.

Dat gebeurde in 1114. Reden waarom de zusters op hun gekalligrafeerde Paasoorkonde van 2016 - een middeleeuws gebruik waaraan de hand is gehouden - het feest onder meer dateren als '917 jaar na de oprichting van een kapittel in de kerk van het H. Graf te Jeruzalem' en '902 jaar na het aanvaarden van de Regel van Augustinus door dit kapittel'. Daarmee voeren de kanunnikessen hun spirituele bronnen verder in de geschiedenis terug dan bijvoorbeeld de franciscanen en de dominicanen, bedelorden uit de 13e eeuw.

Het staat vast dat de patriarch van Jeruzalem, de prior van het kapittel en de kanunniken al rond de tijd van de oprichting vrouwen in hun broederschap opnamen, waarna die dames zich 'zusters van het H. Graf' of 'medezusters' van de kanunniken mochten noemen.¹

Na de verdrijving uit Jeruzalem door de Turken verspreidden de kanunniken en kanunnikessen zich over Europa. Ook in het huidige Nederland, waar in de 15e eeuw een klooster voor de 'Sepulcrinessen' (*sepulcrum* = graf) werd gesticht op de kerkberg in St. Odiliënberg bij Roermond.

De Reformatie betekende de ondergang voor veel van die gemeenschappen en de Franse Revolutie vaagde de rest weg. De mannelijke tak legde definitief het loodje, maar de vrouwen slaagden erin in de 19e eeuw de draad weer op te nemen. Een van die vrouwengemeenschappen was Turnhout in België (1826). Van daaruit maakten de zusters de overstap naar Nederland.

Zwerftocht tot aan Maarssen

De (her)stichter van de Nederlandse kanunnikessen is priorin Jozefa Haeck (1883-1961), afkomstig uit een artistieke Belgische onderwijsfamilie en dichteres.² Ze was gegrepen door een onderneming die paste in de spiritualiteit van de H. Grafzusters, de Heilig Landstichting bij Nijmegen, een locatie die extra aantrekkelijk was door

de daar in 1923 opgerichte Katholieke Universiteit. Dat laatste correspondeerde met haar streven om een voortgezette opleiding voor meisjes te gaan verzorgen naar Belgisch model. De opzet daarvan was dat jonge meisjes na hun middelbare school een religieuze en algemeen-culturele vorming zouden krijgen, in samenwerking met de R.K. Universiteit.

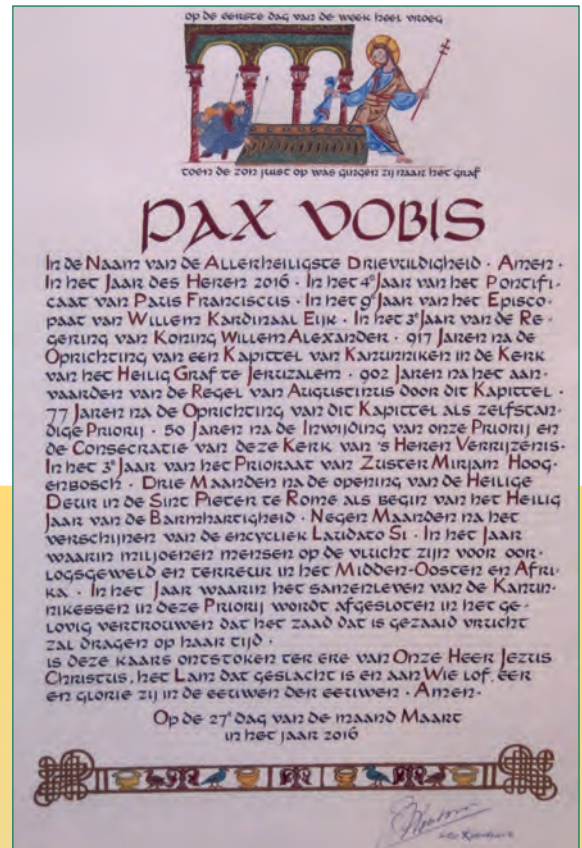
Ze trokken van hun eerste voorlopige klooster, op de Landstichting waar ze vijf jaar woonden, naar het Pelgrims-huis *Casa Nova*, bestemd voor bezoekers van het devotiepark die een nachtje bleven logeren of een retraite wilden houden. Accommodatie en ligging van beide locaties bleken voor een combinatie met de meisjesopleiding niet geschikt, reden om opnieuw te verhuizen, deze keer naar het huis 'De Wolfskuil' aan de Graafseweg 232. Daar, buiten de H. Landstichting, ging hun driejarige opleiding 'Hooger Instituut Maria Immaculata' in het schooljaar 1933-1934 van start. Een vijfkoppige, uitsluitend uit vrouwen bestaande Raad van Toezicht, met onder meer mevrouw Ruijs de Beerenbrouck, echtgenote van de katholieke premier, mevrouw Steenberghe-Engeringh, presidente van de internationale Unie van Katholieke Vrouwenbewegingen, en de schrijfster Annie Salomons, diende als uitgangspunt. Spraakmakende Nijmeegse hoogleraren als Titus Brandsma, Gerard Brom en Jan Hoogveld gaven lessen theologie en filosofie aan de meisjes en adviseerden de zusters over het leerplan. Moeder Jozefa had duidelijk een talent voor netwerken.

Het klooster, tot dan toe bijhuis van Turnhout, werd in 1939 een zelfstandige Nederlandse priorij met dertien leden. Dat hun gemeenschap een zekere uitstraling had bewijst een bescheiden aantal intredingen. Eind 1942 werden de zusters door de Duitsers uit hun huis gezet, waarna een lange zwerftocht begon.

Rond de jaarwisseling 1944-1945 trokken ze in Brabant en Noord-Limburg van boerderij naar boerderij met niets dan een kousenzak met daarin hun getijdenboeken. Daaraan kwam pas een einde met het verblijf op het kasteel Laag Keppel in de Achterhoek (1945-1949), een uitgewoone behuizing die tenslotte werd verruild voor het landhuis *De Cloese* in Lochem. Voor hun opleiding van meisjes uit de katholieke hogere burgerij, gemiddeld zo'n 25, allemaal internen, bleek de ligging achter de IJssel niet erg geschikt, zodat het instituut op zoek ging naar een meer centraal gelegen plek. Die vond het in 1957 in het Huis Doornburgh in Maarsse.

Weerstanden tegen nieuwbouw

Al in Lochem waren er plannen gemaakt voor een nieuw klooster, een project dat de nonnen meenamen naar Maarsse, net als hun meisjesopleiding. Die bleef vanwege de reputatie die ze inmiddels had verworven de naam *De Cloese* houden. De opleiding tot dokters-assistente, waarmee al in Lochem was begonnen, en later tot medisch secretaresse werd ondergebracht in het vroegere koetshuis, de zusters betrokken het oude landhuis.

De Paasoorkonde was een jaarlijkse plaatsbepaling in de geschiedenis. Dit is de laatste editie van 2016.

□ ARCHIEF PRIORIJ DOORNBURGH

Dat leek romantisch, maar het was voor ruim 25 volwassen vrouwen allemaal erg krap: met twee of drie op een kamer of in een tochtig trapgat was het achter de fraaie gevel elke dag afzien. Als de bewoonsters 's avonds bij elkaar zaten in hun recreatiekamer, moest iedereen opstaan op het moment dat een van hen de klok ging luiden voor de completen.

De plannen om een monumentale nieuwe kerk te bouwen op het grasveld achter het huis werden afgekeurd. De weerstanden daartegen in Maarsse en de protesten bij diverse instanties waren talrijk. De architect Dom Hans van der Laan, benedictijn van de abdij van Vaals, werd gevraagd de bezwaren te inventariseren. Ze varieerden van architectonische tot landschappelijke kritiek, maar er was ook antipapistisch gemor te horen dat zo'n klooster 'in Brabant of Limburg thuishoorde' en niet aan de Vecht. Maar de zusters wisten de weg in Den Haag en schakelden prof. Louis Beel in, destijds

Het Huis Doornburgh, van 1957 tot 1966 provisorisch klooster, daarna gastenhuis.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND, 1999

vice-voorzitter van de Raad van State, en de invloedrijke KVP'er en geboren Maarssenaar mr. Theo van Schaik (1917-1987), toen tevens wethouder ter plaatse. Toen het verlof er kwam, was het december 1963.

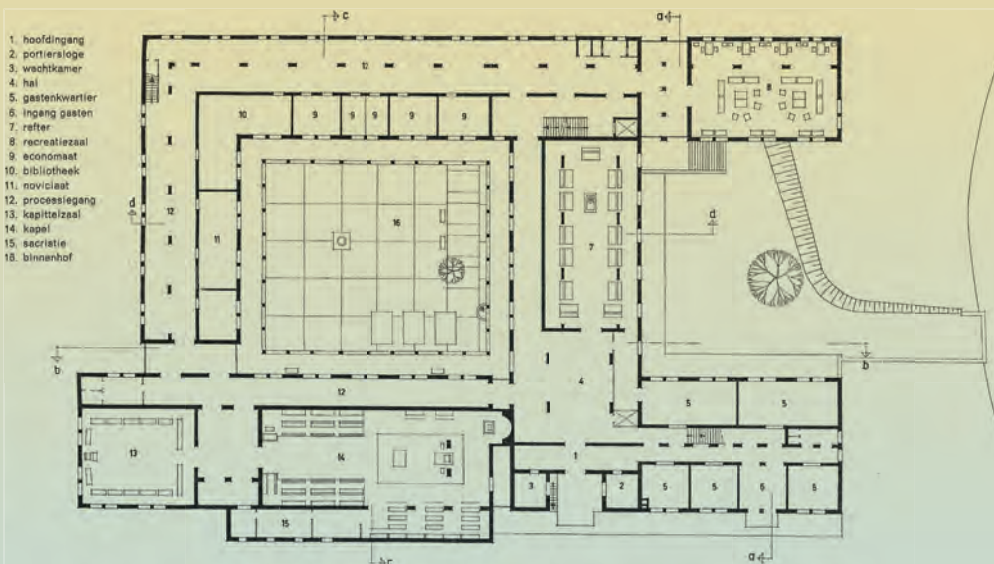
Sobere bouw, veel ruimte

De Brabantse architect Jan de Jong (1917-2001), favoriete leerling van Dom Van der Laan en prominent lid van diens naoorlogse 'Bossche School' voor kerkelijke architectuur, kreeg de opdracht het klooster te

ontwerpen. De Jong, nog strenger in de leer dan zijn meester, kon in alle vrijheid werken omdat Van der Laan in beslag genomen werd door de bouw van zijn abdijkerk in Mamelis bij Vaals (1962-1967). Wel gaf hij op afstand adviezen en droeg hij bij aan de inrichting. Bij gelegenheid van de eerste steenlegging in oktober 1964 vertelt hij aan de zusters op hun herhaalde verzoek iets over de totstandkoming van de priorij ('Daar zou een hele geschiedenis van te vertellen zijn'), en geeft hij een exposé over

de soberheid van de bouw, die hij 'extreem' noemt, in tegenstelling tot de ruimte ervan, waarbij geen zuinigheid is betracht: 'De bouwkosten van dit huis per kubieke meter, zoals men dat pleegt uit te drukken, zijn ongevoelbaar laag en bedragen ongeveer een derde van de normale woningbouw in de grote steden. Vergeleken met de zakelijke kantoorbouw komt men zelfs tot de verhouding 1:4 of 1:5.'³

Maar waarom dan zo kwistig omgesprongen met de ruimte? Is dat geen contradictie? Op die vraag antwoordt de inleider met een fundamentele uiteenzetting van zijn filosofie over architectuur en moderne vormgeving in het algemeen. Die komt erop neer dat men de eenvoud van de bouw en de soberheid van de versiering slechts kan accepteren als de structuur van het gebouw recht wordt gedaan. Hij verwijst naar het Parthenon in Athene en laat met opzet elke specifiek christelijke notie achterwege. Er wordt geen vroom woord gehoord, want 'rooms bouwen is even gek als rooms koken' betoogt pater Van der Laan herhaaldelijk. De bouwkosten mochten dan relatief laag zijn, ze bedroegen toch ruim

Tekening van de begane grond van priorij Emmaus door architect Jan de Jong.

□ BOUWKUNDIG WEEKBLAD 31 JANUARI 1967

De binnenhof van de priorij.

□ FRAGMENT ANSICHTKAART JOSPE ARNHEM

f1.000.000,-. De financiering ervan was een hele onderneming. Iedere zuster moest bij haar eigen familie langs om geld te vragen. Het ligt voor de hand dat daarbij de vader van zuster Imelda Brenninkmeijer (1926-2008), voorzitter van de Raad van Bestuur van C&A, een flinke duit in de zak heeft gedaan. Maar ook andere donateurs droegen bij, terwijl de priorij zelf een forse lening afsloot die in dertig jaar zou worden afbetaald. Dat betekende sober leven en hard werken in de jaren na 1966.⁴ Maar de zusters waren gelukkig dat hun nieuwe huis na negen jaar eindelijk klaar was. Op 28 april 1966 werd het klooster ingewijd en consecreerde Bernardus kardinaal Alfrink de kerk van 's Heren Verrijzenis.

'Vrouwelijke kunstwerken'

De meisjesopleiding *De Cloese*, begonnen als *Maria Immaculata*, werd in Maarssen in de vroegere bijgebouwen van Doornburg voortgezet. In de opzet en de duur ervan (van drie naar twee, tot één jaar) valt in de periode 1933-1997 een duidelijke ontwikkeling te zien, zowel praktisch als ideëel. Die evolutie verdient aparte aandacht en kan hier alleen met een paar steekwoorden worden aangeduid. Wat op *De Cloese* gebeurde weerspiegelt wat er in de samenleving en in de kerk aan de hand was. De start in Nijmegen ademt volledig de geest van het defilékatholicisme uit de jaren dertig van de 20e eeuw. Het 'Hooger Instituut' onder leiding van de 'Dames Kanunnikessen van het H. Graf' vormt katholieke meisjes

uit de betere kringen tot bekwame lekenapostelen en 'geschikte krachten voor de door Z.H. den Paus zo vurig gewenschte Katholieke Actie'. Het prospectus legt een zwaar accent op de 'vrouwelijke kunstwerken' en de huishoudkunde, zowel praktisch als theoretisch. Maar het doel is vooral de meisjes na hun middelbare schoolperiode een godsdienstige, kunstzinnige en culturele vorming te geven, die hen erop voorbereidt de katholieke beginselen te laten doorwerken in het gezin en het sociale leven. Opvallend is dat de vrouw niet wordt opgesloten in haar moedertaak, maar een rol krijgt toegewezen in de samenleving, en niet alleen in Nederland. Moeder Jozefa koesterde haar eigen emancipatiegedachte. Vlak na de Tweede Wereldoorlog wordt vanuit Laag Keppel een boekje uitgegeven, dat de opleiding daar aanprijst als 'een tehuis voor familiale opvoeding' onder het bestuur der dames kanunnikessen. Jozefa Haeck, die nog steeds de toon zet, gewaagt enerzijds van een 'te verregaande emancipatie' (van de vrouw), maar tegelijk van 'levensverdieping, culturele vorming en een geest van saamhorigheid', allemaal zaken die de emancipatie bevorderen.⁵ De abturiënten van *De Wolfskuil* zijn dan inmiddels 'sociale werksters' of heb-

ben andere maatschappelijke betrekkingen. Maar de meesten hebben zich volgens het verslag gewijd aan 'het sociale werk bij uitstek: het gezin en het kind', terwijl enkelen de grens van het kloosterlijk slot zijn gepasseerd 'en met haar vroegere leraressen in de koorbanken staan'.

Reclame voor de meisjesopleiding (1946). De kanunnikes draagt op haar superplie een dubbel kruis, het logo van haar Orde.

□ UIT BROCHURE 1946

Theorieles in de klaskamer van het Koetshuis rond 1960. De docente is zuster Baptista Commandeur, jarenlang de directrice van De Cloese.

□ ARCHIEF PRIORIJ DOORNBURGH

Laboratoriumles in het praktijklokaal in wat nu het Poorthuis is, links bij binnenkomst door de poort. Een doktersassistente moest bloed kunnen afnemen en onderzoeken.

□ ARCHIEF PRIORIJ DOORNBURGH

Dat de meisjes uit een bevoorrechte groep komen geeft hun ook de plicht de arbeidende klasse op te voeden tot een echt menswaardig bestaan. 'Dan zal het lied van den arbeid weer gedicht en gezongen worden zoals dit nog leeft in onze herinnering.' En Moeder Jozefa herinnert zich dan het weven en spinnen, verven en borduren, allemaal bezigheden die 'de betovering geven van het ware, eenvoudige, het wezenlijke en echte'. Het verheffingsideaal zoals dat in die tijd vooral bij de socialisten leefde, gaat gepaard met een romantisch verlangen naar vroeger, toen het leven nog eenvoudig was. Van bewegingen als het feminisme - 'of hoe ze dan ook heten' - moet men op *De Cloese* niet veel hebben. Ze zijn trouwens overbodig want het begin van de emancipatie valt samen met de komst van het christendom, zo eenvoudig is het. Niet dat het feminisme wordt afgewezen is hier het opvallende, maar dat het woord in een tekst als deze wordt *gebruikt*, waar dat in Nederland, zeker in confessionele kring, nog niet of nauwelijks gebeurde. Hoe allerlei, hier en daar tweeslachtige, inzichten over vrouwenemancipatie bij de zusters en hun pupillen doorwerken, valt uit de opeenvolgende verslagen en de prospectussen van Nijmegen via Lochem tot en met Maarsse, duidelijk af te lezen.

Verloop en verkoop

In 1987 beperkte *De Cloese* zich intussen tot een eenjarige particuliere opleiding tot medisch secretaresse.

Zuster Hildegard Schoffelman (1924 - 2014) lanceerde het idee van deeltijdzuster.

□ FOTOGRAAF ONBEKEND

Tien jaar later bleek ook deze doelstelling te ambitieus en werd ze stopgezet.

De werving van leerlingen verliep steeds moeizamer omdat de kosten te hoog werden en het internaats-idee had afgedaan, ook bij de jongere zusters.⁶ Met het traditionele religieuze leven ging het dezelfde kant op, zij het nog niet direct. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) bracht in zijn nasleep een aantal vernieuwingen die het leven in de priorij een ander aanzien gaven. Zo werden de bepalingen rond het kloosterslot afgeschaft en het habijt van de zusters vereenvoudigd, ondergingen de constituties (praktische uitwerking van de kloosterregel) radicale wijzigingen, en kwam er een samenwerkingsverband tot stand met acht buitenlandse H. Graf-priorijen in de zogenaamde *Associatio* (1975).

Zuster Hildegard Schoffelman - priorin van 1979 tot 2002 - kwam, toen de zusters ouder werden en er geen nieuwe bijkwamen, op het idee om vrouwen uit te nodigen tot tijdelijke participatie in het kloosterleven. Dat leverde een wisselend tiental 'part-time zusters' op, die een paar dagen per maand het leven in de priorij deelden.

Een Stichting van tegen de vierhonderd *Vrienden van de Priorij Emmaus* gaf morele en financiële ondersteuning, en veel dames en heren uit de omtrek waren vrijwilligers op het landgoed en in het klooster. De belangstelling van groepen en individuele gasten voor het bezinningscentrum en de 'leergang Eigentijdse

Theologie' in het huis Doornburgh voort, en bezoekers uit de wijde omtrek bleven de stijlvolle zondagse vieringen bezoeken.

Kortom: de interesse en de support waren onverminderd groot maar het engagement om in te treden ontbrak. Zo moest de priorij wel haar deuren sluiten. Aan zuster Mirjam Hoogenbosch, priorin sinds 4 januari 2014, viel de ondankbare

taak ten deel de verkoop en de sluiting te regelen.⁷ De drie overgebleven zusters, de priorin en de zusters Margareth Barenbrug en Monica Raassen-Beijer, gingen elk hun eigen weg. Op de koopakte, gedateerd 1 februari 2016, staat een bedrag van € 2.000.000,-. Vastgoedbedrijf Leeuwenpoort BV te Den Haag heeft het plan aan de priorij een museale bestemming te geven.

Noten

- 1 Kaspar Elm, *De Vrouwen van het Heilig Graf en de Orde der Reguliere Kanunniken van het heilig Graf van Jeruzalem* (Aken 1995) 1-7.
- 2 De Belgische kanunnikessen vestigden zich in 1952 in het slot Male bij Brugge, het vroegere kasteel van de graven van Vlaanderen. Ook daarin speelde Jozefa Haeck een rol.
- 3 Archief Van der Laan in de Abdij van Vaals. Toespraak tot de zusters van Doornburgh op 3 oktober 1964.
- 4 Mededeling zr. Mirjam d.d. 4 nov. 2016. Meer over de bouwgeschiedenis: Jan Simonis, 'Wie een klooster langs de Vecht wil bouwen...', in: *Periodiek Historische Kring Maarssen* 43 (2016) 4 (nov.) 133-142. Het themanummer is geheel aan het landgoed en de priorij Doornburgh gewijd.
- 5 *Hooger Instituut 'Maria Immaculata' Kasteel 'Keppe', Laag-Keppel, 1946*. De brochure bevindt zich in Archief Priorij Doornburgh waar ook diverse andere prospectussen en verslagen te vinden zijn. Dat zo'n opleiding alleen voor beter gesitueerden was weggelegd blijkt uit de kostenopgaven: f750,- in 1935, f1.250,- in 1946 en ruim f16.000,- in 1991.
- 6 *Toegewijd aan de verzezen Heer. Priorij Emmaus op landgoed Doornburgh* (Maarssen 2016) 16-17. Het fotogedeelte geeft een indruk van de laatste periode in de priorij.
- 7 Ze vertelt dat het 'in 2014 duidelijk was dat voortbestaan voor de kleine gemeenschap niet langer haalbaar was'. Zie: *Periodiek Historische Kring Maarssen* nov. 2016, 124. Het kerkblad van de Priorij (nr. 223, 27 nov. 2016) kondigde aan dat de laatste zondagsviering stond gepland op 29 januari 2017.

Een zoektocht naar gevelsteen D Fortuyn

Op een prachtige, eeuwenoude plek aan de Vecht wordt het nieuwe wooncomplex Zijdebalen gerealiseerd. Dit voorjaar vindt de feestelijke onthulling plaats van de gevelsteen D(e) Fortuyn die bewaard bleef na de sloop van het pand Zeedijk 22/22bis. De steen zal eind 2017 teruggeplaatst worden in de gevel van het nieuwe herenhuis dat opnieuw de naam 'De Fortuin' krijgt.¹ Maar waarom had dat huis een gevelsteen met Fortuna? Verslag van een zoektocht.

De gevelsteen in 2014 in de gevel van het inmiddels gesloopte pand Zeedijk 22.

□ FOTO D.C. GOOSEN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Fortuna was de Romeinse godin van het lot, zowel van het geluk als het ongeluk. Het zinnebeeld Fortuin/Fortuna wordt op prenten en geveltekens verschillend afgebeeld en verschillend geduid. Van Lennep en Ter Gouw beschrijven haar in hun standaardwerk over gevelstenen² als volgt: 'een naakte vrouw, staande op een rad van avontuur, terwijl zij een wimpel boven 't hoofd slingert [...] op veel afbeeldingen is het rad vervangen door een bol die over de golven dobbert.' Volgens hen is het het meest voorkomende zinnebeeld op geveltekens in Nederland. Ook in Utrecht kwam het gevelteken veel voor.³ Er bestaan ook veel prenten waarop 'fortuna' wordt afgebeeld met een hoorn van overvloed. Dat is bijvoorbeeld ook het geval op de lantaarnconsole Het Fortuyn aan de Oudegracht 34. 'Onze' steen met de tekst *D Fortuyn* is simpel: een naakte vrouw, staande op een schelp op water, met een door de wind opbollend doek, dat zij boven haar hoofd houdt. De iconografie verwijst naar Horatius: 'Fortuna als heerseres over de zee gevreesd door zeelieden'.⁴ Die beschrijving (gebold zeil, berijdt een schelp) stemt helemaal overeen met onze afbeelding.

Zeventiende-eeuws

Er bestaat echter nog een andere beschrijving van een gevelsteen die wordt gekoppeld aan Zeedijk 22. Van Schaik beschrijft een steen die Nicolaas van der Monde in de eerste helft van de 19e eeuw heeft getekend.⁵ Hier staat Fortuna op een wereldbol, en de doek boven haar hoofd is meer een wimpel dan een zeil.

De koppeling die Van Schaik maakt roept twijfels op: de tekening van deze steen wijkt namelijk sterk af van 'onze' gevelsteen. Bovendien situeert Van der Monde

de steen in 'Nieuwe Weerd - westzijde der Vecht, voorbij de Hooglandsche Steeg, Wijk M', terwijl Zeedijk 22 in de Bemuurde Weerd ('tussen Knol- en Steenbrug') ligt, en de Hooglandsche Steeg veel verder naar het noorden gesitueerd is - ongeveer ter hoogte van de huidige Oude Pijslweerdstraat.

'Een' gevelsteen op Zeedijk 22 wordt ook genoemd in de monumentenlijst die in 1908 werd samengesteld door S. Muller Fz., gemeentearchivaris van Utrecht.⁶ Noch in Het Utrechts Archief noch in het Nationaal Archief of bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed is daarvoor in de archieven een onderbouwing te vinden. De datering op de *Voorloopige lijst* (XVII C, wat staat voor 1650-1675) lijkt Muller overgenomen te hebben van Van der Monde. Of die datering klopt voor de steen op Zeedijk 22, blijft de vraag. Misschien heeft Mul-

ler - en in navolging - Van Schaik het adres foutief gekoppeld aan de beschrijving van Van der Monde?

Op basis van de belettering lijkt het Richard Wendling (typografisch ontwerper en degene die de gerestaureerde steen beschildert) waarschijnlijk dat de steen uit de 17e eeuw dateert. Dat zou dus toch overeen komen met de datering op de *Voorloopige lijst*.

Geschiedenis Zeedijk 22

Waarom was het pand Zeedijk 22 voorzien van een gevelsteen van Fortuna? Het ligt voor de hand de verklaring te zoeken in de geschiedenis van het pand en zijn bewoners. Op deze locatie stond in ieder geval vanaf begin 18e eeuw, een 'huysinge, erf en hofje', Bemuurde Weerd WZ, 'tussen Knol(len)- en Steenbrugge/Stenebrugge'. Het huis ging in de eerste helft van de 18e eeuw een aantal keren in andere handen over: Lambert van Wulven (meester rade-maker) liet het na aan zijn zoon Evert van Wulven.⁷ Vervolgens werd het verkocht aan Willem Huysman (1750) en Jan van Essenbergh (1755). Van de laatste twee wordt geen beroep vermeld.

In 1759 kocht Dirk Ubing het pand. Hij stierf er in 1788 en liet het huis na aan zijn zoon Dirk (1745-1794). Uit zijn archief blijkt dat het pand werd gebruikt als een 'fabrique' van vloerkleden.⁸ De Vecht functioneerde als aan- en afvoer van respectievelijk grondstoffen en verkochte waren. Zoon Dirk stierf ongehuwd. In zijn testament laat hij bijna alles (inclusief nog drie andere panden) na aan de de Evangelisch Lutherse Gemeente (ELG), om daarmee 'de armen te ondersteunen'. Op basis van deze erfenis werd door het armenbestuur van de ELG het Ubingfonds opgericht.

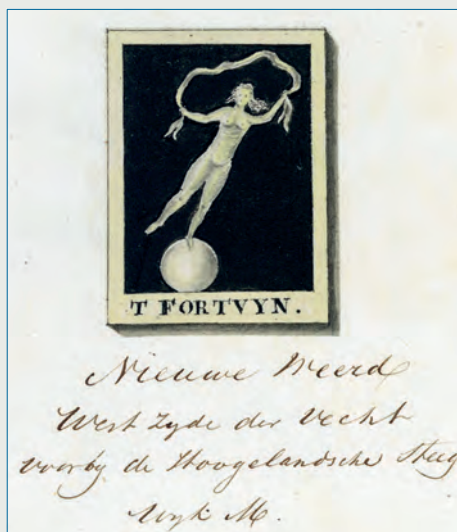
Hendrik Goltzius (1558-1617), *Buona Fortuna*, kopergravure.

□ WIKIMEDIA COMMONS | NATIONAAL MUSEUM SLOVENIË

In 1906 werd het pand afgebroken en gaf ELG opdracht om er een winkelwoonhuis, met twee bovenwoningen te bouwen. Op de bouwtekening staat de gevelsteen met Fortuna ingetekend! De gevelsteen werd teruggeplaatst en in 1921 werd het pand verkocht aan Houthandel Jongeneel.

Pijpenmakers en herbergier

Dit alles brengt ons niet dichterbij de verklaring voor de steen op Zeedijk 22. In geen van de archiefstukken wordt het gevelteken *D Fortuyn* genoemd. De eerste connectie van het pand op de Zeedijk 22 met de gevelsteen is - als we Van der Monde even buiten beschouwing laten - de bouwtekening uit 1906. Een indirecte verwijzing geeft de plaatsing op de 'Voorloopige lijst'.

Tekening van gevelsteen T Fortuyn door Nicolaas van der Monde 1840.

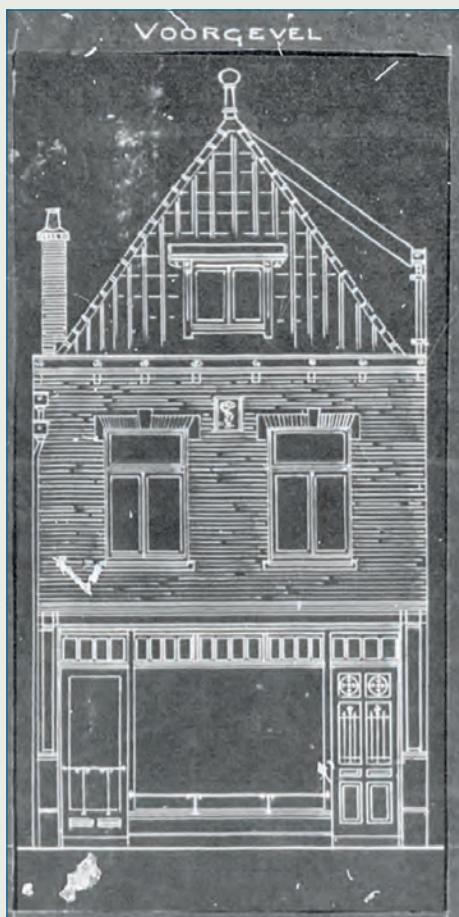
□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het wordt dus gissen wie, waarom de gevelsteen heeft geplaatst. Misschien heeft er een pijpenmaker gewoond vóór de Ubings? In de Lauwerrecht werkten veel pijpenmakers en er zijn ook veel pijpenkoppen gevonden uit begin 18e eeuw, met de afbeelding van Fortuna.⁹

Artist's impression van gevels Zijdebalen Zeedijk. In het midden het herenhuis 'De Fortuin' met positie gevelsteen.

□ COPYRIGHT HURKS EN VAN WIJNEN

Bouwtekening 1906 gevel nieuw pand in opdracht van de Evangelisch Lutherse Gemeente. De gevelsteen krijgt opnieuw een plaats.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF | BOUWVERGUNNINGEN DIENST STADSONTWIKKELING GEMEENTE UTRECHT 1853-1910

Een andere mogelijke verklaring is te vinden in een familieconnectie: Daniel Ubing (broer van vader Dirk) koopt in 1760 een herberg met de naam Fortuna, ook gesitueerd in de Bemuurde Weerd, maar grenzend aan de stadssingel. Wellicht heeft Dirk het een mooi zinnebeeld gevonden, en heeft hij in navolging een gevelsteen laten plaatsen met Fortuyn? Of misschien is de steen verplaatst van de herberg naar de Zeedijk? Of wellicht heeft Van Schaik gelijk en vonden de bewoners

van de Zeedijk de naam wel passend voor de ligging van het pand: aan een vaarroute waar de scheepvaart van *Fortuna* afhankelijk was?¹⁰

Vele verklaringen zijn mogelijk. En wie weet, komt het antwoord ooit nog boven tafel. Wat zeker is: de nieuwe bewoners van Zijdebalen kunnen blij zijn met deze mooie, door Jaap Wegerif gerepareerde en door Richard Wendling beschilderde, historische gevelsteen die hen geluk kan brengen in hun nieuwe leven aan de Vecht.

Noten

- 1 Het nieuwe adres wordt Zeedijk 14. De woonwijk Zijdebalen wordt ontwikkeld door de ontwikkelingscombinatie Hurks en Van Wijnen.
- 2 M. van Lennep en J.T.Gouw. *De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd* (Amsterdam 1868).
- 3 Een zoektocht in de notariële archieven leverde veertien andere panden met de naam Fortuyn (in varianten) op.
- 4 J. Hall, *Iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst* (Leiden 1979).
- 5 J. van Schaik. *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen* (Utrecht 1990) 111. Hij baseert zich op het schetsboek van N. van der Monde: *Afbeeldingen, allen naar de natuur, van oude, vermaarde gedenksteden, met wapenen, opschriften, beeldhouwwerk in de gevels der onderscheiden huizen* (Utrecht 1840).
- 6 S. Muller Fz., *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel I. De provincie Utrecht* (Utrecht 1908).
- 7 Als 'onze' Fortuna op een rad had gestaan (rad van fortuin) was er een aanknopingspunt geweest.
- 8 Het Utrechts Archief inv.nr. 714-3, 4.2.5 (Ubingsfonds)
- 9 P.K. Smiesing en J.P. Brinkerink, *Onder de rook van Utrecht, twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerrecht 1600-1800* (Utrecht 1988) 76.
- 10 Zie noot 6.

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *woensdag 31 mei* 19.30 uur, inloop vanaf 19.00 uur. De locatie is de EUG Oekumenische Studentengemeente, Oudegracht 33, Utrecht. Agenda en bijlagen zijn met dit nummer meegestuurd.

Historisch Café

Op *vrijdag 14 april* wordt een korte film over de geschiedenis van de Amsterdamsestraatweg vertoond. Anna Vlaming, die in het laatste Jaarboek een artikel publiceerde over de Amsterdamsestraatweg, leidt de film in en interviewt regisseur Matthijs Bosman.

Op *vrijdag 12 mei* vertelt Joost Boomsma, lid van de activiteitencommissie van Oud-Utrecht en publieksbegeleider bij DomUnder, over enkele van de vele initiatieven die er de laatste 100 jaar geweest zijn om de geschiedenis van het Domplein zichtbaar te maken.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis in de Lange Smeestraat. Zaal open om 16.30 uur. De voordracht begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.

Lezing Kinderkolonie Veenhuizen

Publicist Wil Schackmann verzorgt op *woensdag 19 april* een lezing over zijn recentelijk verschenen boek *De kinderkolonie*. Dat boek geeft een beeld van de bijzondere en tot nu toe onbekende geschiedenis van Veenhuizen als opvang van wezen, vondelingen en verlaten kinderen in de periode 1824-1859. In 1859 werd het kindergesticht overgenomen door het rijk en uiteindelijk omgevormd tot de beruchte strafinrichting. Schackmann publiceerde eerder *De proefkolonie* over Frederiksoord en *De bedelaarskolonie* over het bedelaarsgesticht Ommerschans.

De lezing vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Inloop vanaf 18.45 uur. Aanmelden bij Jannes van der Wal per e-mail jannesvdw@yahoo.com. Kosten € 5,- te voldoen aan de zaal.

Excursie park Bloeyendaal

Theo de Ronde, coördinator beheer van de Stichting Bloeyendaal, zal op *woensdag 10 mei* twee rondleidingen in park Bloeyendaal verzorgen. Deze beginnen om 13.00 respectievelijk 15.00 uur. Hij vertelt onder andere over de ecologische ontwikkeling van het park, de samenwerking met de gemeentelijke groendienst en over de honingbijvolken die sinds 1980 in het park te vinden zijn.

Het adres van park Bloeyendaal is Archimedeslaan 1. Voor verdere informatie zie www.bloeyendaal.nl. Aanmelden bij Anne Marie Molensky per e-mail: molensky@hetnet.nl met vermelding van uw voorkeurstijd. Kosten € 5,00 per persoon.

Grote excursie

De Grote Excursie vindt dit jaar plaats op *zaterdag 27 mei* en heeft als thema 'De Stijl en De Amsterdamse School'. Zie voor verdere informatie en wijze van aanmelden de achterzijde van dit nummer.

Utrecht 50 - 75

De Culturele Zondag op *23 april* staat in het teken van Utrecht 1950-1975. U kunt lezingen bijwonen over onder andere Utrechtse jeugd-cultuur in de jaren 60, de werfkelders als ontmoetingsplaats voor jazzliefhebbers, homo's en lesbo's, naoorlogse Utrechtse literatuur of de Utrechtse paragnost Gerard Croiset. U kunt met een gids wandelen door Wijk C, de Kromme Rijn-wijk en Hoograven of fietsen door Overvecht of Kanaleneiland.

Het Utrechts Archief en het Nederlands Volksbuurtmuseum vertonen historische films, terwijl ook *The Pretenders* is te zien, een film van Jos Stelling die zich afspeelt in 1962 en opgenomen werd in het Verdomhoekje.

Muziek is er van Utrechtse pop- en jazzbands uit de jaren zestig en speciale programma's zijn gewijd aan Werkspoor, Wim Sonneveld en DOS, landskampioen in 1958. Exposities van amateurfoto's en over de stadsontwikkeling brengen Utrecht uit de jaren 1950-1975 in beeld. Zelf actief meedoen kan in een spoedcursus Utrechts, een fotoquiz of de kleine Utrechtse Geschiedenispubquiz. En er is nog veel meer.

Het volledige programma is te vinden op www.culturelezondagen.nl en in een brochure die in bibliotheken en AH-filialen verkrijgbaar is.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 90e jaargang nr. 2 / april 2017 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2/2017: 1 mei 2017

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domeinplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet
Redactie-adres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl
Bijdragen Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuur-opgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht Druk RotoSmeets Grafiservices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter Dick de Jong Secretariaat Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0634 789 416 / secretariaat@oud-utrecht.nl
Penningmeester Postbus 91, 3500 AB Utrecht
Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlidmaatschap € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pas-houders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Grote Excursie De Stijl en de Amsterdamse School

Op zaterdag 27 mei vindt de jaarlijkse Grote Excursie plaats. Het thema sluit dit jaar aan bij **100 jaar De Stijl**. Ontvangst en een inleidende lezing door architectuurhistorica Mascha van Damme vinden plaats in het Louis Hartloopercomplex, de rest van het programma in Utrecht-Oost: de onthulling door wethouder Diepenveen van een gevelteken bij Rietvelds werkplaats aan de Adriaen van Ostadelaan, een lunch en twee wandelingen van ieder circa een uur. De eerste voert onder andere langs de chauffeurswoning van Rietveld, het Wilhelminaparkrestaurant en het Rietveld Schröderhuis. Na een pauze gaat het verder langs de volkswoningbouwcomplexen aan de Rembrandtkade/Albert Neuhuysstraat en de Adriaan van Ostadelaan met beeldhouwwerk van Hildo Krop naar eindpunt de Wilhelminakerk.

Aanmelding kan op twee manieren:

- 1 Vanaf 9 mei via www.oud-utrecht.nl. Ga naar agenda en vandaar naar **Grote Excursie**. Na invullen van uw gegevens kunt u direct betalen via iDeal of kiezen voor een andere betaalwijze (zie hieronder). U ontvangt na betaling een e-mail als toegangsbewijs; vergeet niet deze uit te printen en mee te nemen.
- 2 Telefonisch op 9 mei tussen 14.00 en 16.00u bij Wim Deijkers (030) 236 45 47. U wordt verzocht om direct na uw inschrijving €30,- over te maken op rekening NL55INGB0000056066 t.n.v. Vereniging Oud-Utrecht o.v.v. 'Grote Excursie 2017'. Uw bijdrage moet uiterlijk op 20 mei gestort zijn. Daarna ontvangt u per post een bewijs van deelname dat tevens uw entreebewijs is; neem dit ook mee. Latere stortingen maken uw aanmelding ongeldig.

Van het Louis Hartloopercomplex gaan we deels te voet, deels op de fiets, deels met een busje naar Utrecht-Oost. Vervoer per busje kost €5,- (ter plaatse afrekenen). Als u daar gebruik van wilt maken geef dan vooraf uw naam door aan secretariaat@oud-utrecht.nl o.v.v. 'GE-busje'.

Deelname aan deze Grote Excursie is alleen mogelijk voor leden en hun huisgenootleden van de Vereniging Oud-Utrecht (geen introducés).

Oud@Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl